jaargang 21 - no. 4/5
april/mei 1966

DE NIEUWE STEM

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan (secretaris), Ger Harmsen, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.
Bijdragen adresseren aan het secretariaat, in drievoud en voorzien van retourporto.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 19,50 per jaar (*f* 10,– per half jaar). Voor België Bfr. 295 per jaar. Andere landen *f* 25,–. Studenten-abonnement resp. *f* 15,– en Bfr. 237,50. Betaling van abonnementen, die niet door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Johanna Fortuin

WETTEN EN GEWETENS
– Over abortus provocatus –

Elk samenleven veronderstelt een zekere mate van regelmaat en orde. Bindende regels van orde noemen we wetten. Wetten berusten op ideeën omtrent de mens, het menszijn en de wereld:

Gelooft men als mens van een bepaald dier af te stammen, dan is het verboden dit dier te doden of te eten (totemisme).

Gelooft men dat het huwelijk een goddelijke instelling is, dan is het verboden het te ontbinden (Rooms-Katholicisme).

Gelooft men dat alle mensen gelijkwaardig zijn, dan is juridische discriminatie verboden (humanisme).

Gelooft men dat sommige mensen meer waard zijn dan andere, dan is discriminatie juist geboden (nazi's; Zuid-Afrikaanders).

Gelooft men dat het leven heilig is, dan is het verboden levende wezens te doden (en wordt men vegetariër); in zijn meest extreme vorm (orthodoxe Jaïnisten) bindt men zich een lap voor de mond om te voorkomen dat een insect doordat het wordt ingeademd zal sterven en veegt men de weg die men gaat voortdurend en voorzichtig schoon om toch maar geen miertje te vertrappen.

Gelooft men dat het menselijke leven heilig is, dan is het verboden een mens (een ander of zichzelf) te doden (christendom).

Van deze algemene ideeën worden steeds specifieker wetten afgeleid waarbij de wetgever poogt de werkelijkheid aan een hem voor ogen zwevend ideaal conform te maken. Helaas blijven de meeste wetgevers daarbij hun ogen op het ideaal gericht houden en hebben ze maar weinig belangstelling voor het effect van hun wetten in de praktijk. Hiervan twee voorbeelden:

1. In India zijn koeien heilig en worden zij vereerd. Daarom is het verboden koeien te doden. Wèl mag men er de melk van drinken. Wat is het gevolg hiervan? De boer

mag zich niet van de melk meester maken door het kalf, waar de natuur het voor bestemd had, te doden. Dus stuurt hij het kalf de straat op. Daar bezwijkt het spoedig van honger of wordt het in het drukke stadsverkeer gedood of gewond, waarna het wat langzamer maar niet minder zeker te gronde gaat.

2. In West-Berlijn moeten zogenaamde 'massenunterkünfte' aan regels van menswaardigheid voldoen. Op zoveel personen moeten idem zoveel wasbakken en idem zoveel toiletten aanwezig zijn, etc. etc. In West-Berlijn zijn enkele duizenden daklozen en er zijn daklozenasyls. Er zijn echter meer daklozen dan plaatsen in de asyls (die onder de 'massenunterkünfte' vallen). Toen men in de winter van '63/'64 hoger eisen aan deze 'massenunterkünfte' ging stellen moest een aantal daklozenasyls, omdat zij niet meer aan de wet voldeden, sluiten. Kwamen de daklozen toen terecht in asyls waar inderdaad idem zoveel wasbakken, toiletten, ramen en kubieke meter lucht per persoon aanwezig waren? Neen, zij kwamen op straat, midden in de winter, in de kou en de ellende.

In Nederland is het onder alle omstandigheden verboden een zwangerschap te onderbreken, abortus provocatus te doen, een vrucht af te drijven of hoe men het ook maar noemen wil. Dat betekent niet dat het niet gebeurt, het betekent alleen maar dat het nooit wettelijk gebeurt. Er bestaat weliswaar een gentlemen's agreement tussen de artsen en de justitie dat een gynaecoloog niet zal worden vervolgd indien hij de ingreep uitvoert op specialistisch advies (internist of psychiater bijvoorbeeld), maar geen enkele arts heeft absolute zekerheid dat dit agreement ook zal worden opgevolgd en strafvervolging blijft altijd mogelijk. Al doet dus de justitie hier en daar een oogje dicht, officieel zijn in Nederland alle gevallen van zwangerschapsonderbreking crimineel en strafbaar. Desondanks wordt de ingreep vele duizenden keren per jaar uitgevoerd, helaas nauwelijks door artsen maar daarom des te meer door ondeskundige aborteurs. De verschillende berekeningen en schattingen van de totale omvang lopen uiteen. Van Emde Boas zegt dat bij de drie door hem onderzochte groepen vrouwen resp. 16 % (pag. 37), 11 % (pag. 55) en 25 % (pag. 23) van het

totaal aantal zwangerschappen in een geprovoceerde abortus eindigde. Treffers geeft voor Amsterdam een minimum van 11 % van de zwangerschappen, wat neer komt op twee duizend gevallen per jaar. Bij deze aantallen moet men nog een onbekend aantal pseudo-spontane abortussen rekenen (E. 22) die worden veroorzaakt door het gedrag van de vrouw in het begin van de zwangerschap (bromfietsrijden, springen etc.).

Nederland met een jaarlijks geboortecijfer van 235000 heeft dus minstens 23500 gevallen van door een werkelijk ingrijpen van buitenaf opgewekte abortus. En of het nauwkeurige aantal nu 5000 hoger of lager ligt verandert niets aan het feit dat er jaarlijks vele duizenden vrouwen met een bang hart naar een aborteur lopen, waar zij aanzienlijke financiële offers brengen, vaak hun gezondheid schaden en soms het leven verliezen. Ook al wordt het gevaar van een ondeskundig opgewekte abortus meestal sterk overdreven (verreweg de meeste gevallen, vijf van de zes — E. 24 —, verlopen zonder enige complicatie), toch is het reële daaraan verbonden risico aanzienlijk. Alleen al uit oogpunt van volksgezondheid zoeken daarom al tientallen jaren vele mensen naar middelen om aan deze ongewenste toestand een einde te maken. De jurist J. Valkhoff raadde in 1933 aan, uitgaande van de in de praktijk gestaafde opvatting (E. 27) dat een vrouw, die een zwangerschap beslist niet wenst uit te dragen, toch niet bij de aborteur weg te houden is, de criminele abortus te bestrijden door de ingreep te legaliseren en door een arts in een kliniek te laten uitvoeren, waardoor het risico vele malen lager wordt. Met het argument dat legalisering een enorme toeloop teweeg zou brengen en de zedeloosheid in de hand zou werken, indien men zó gemakkelijk van de gevolgen daarvan af zou kunnen komen, werd het voorstel al snel getorpedeerd. Er was bovendien in wetgevende kringen een grote groep mensen die de menselijke vrucht als een bezield leven beschouwde en het opwekken van abortus daarom altijd als moord veroordeelde. Het standpunt van de katholieke kerk hierin is, dat een kindermoord, waarbij een gedoopt kind het leven verliest, een minder grote zonde is dan het opwekken van een abortus, omdat daarbij een ongedoopte ziel wordt gedood en dus aan de eeuwige verdoemenis uitgeleverd. Het gedoopte,

dode kind kan in de hemel komen, zijn transcendentale belangen worden door de moord niet geschaad. Om dezelfde reden mag een ongedoopte vrucht (al is deze niet levensvatbaar) niet aan aan de gedoopte moeder worden opgeofferd. Het is een 'noodzakelijke daad van naastenliefde van de moeder om haar tijdelijke leven, waarvan het verlies minder ernstig is dan het verlies van de hemel voor haar kind, op te offeren' (D. 52). Na '40 was er een groep mensen aan de macht die om een geheel andere reden het plegen van abortus verbood: het zou de volkskracht ondermijnen. Een hoog geboortecijfer was in hun ogen een teken van volkskracht, daarom werd ook het gebruik van anti-conceptionele middelen verboden.

Al heel lang wordt er een verband verondersteld tussen het gebruik van voorbehoedmiddelen en de frequentie van abortus. Eén ding hierover staat vast: na 1880 stijgt in West-Europa en Amerika zowel het gebruik van voorbehoedmiddelen als het aantal abortussen. Een aantal mensen, waaronder de geneeskundige hoofdinspecteur van Nederland Dr. C. Banning, legt een causaal verband tussen beide verschijnselen in die zin dat 'het zeer beslist onjuist is dat geboortebeperking de abortus provocatus zou doen verminderen, doch dat het overbekend is, dat hoe lager het geboortecijfer is, hoe hoger de abortus provocatus' (E. 24). En daarmee werd afwijzend beschikt over een verzoek van de NVSH om op grote schaal anticonceptiva te mogen importeren.

Enkele artsen (van Emde Boas, Treffers) leggen het verband anders. Zij zien de oorzaak van het hoge aantal abortussen niet zozeer in het gebruik van anticonceptionele middelen, als wel beide verschijnselen als een gevolg van de wens tot geboortebeperking, waarbij men naar de veel ruwere methode van de abortus grijpt, indien de middelen niet aanwezig zijn of falen.

Een schoolvoorbeeld van een gemeenschappelijke oorzaak van twee statistisch correlerende factoren, waartussen men op het eerste gezicht inderdaad een causale relatie zou kunnen vermoeden.

Een psychologische factor van betekenis bij ons onderhavig probleem is dat vele mensen zowel het gebruik van voorbehoedmiddelen als het opwekken van abortus asso-

ciëren met onzedelijkheid, met overspel of met buitenhuwelijks geslachtsverkeer. Nog in 1960 stelde Kloosterman voor het probleem van de abortus te bestrijden door een betere zorg voor de *ongehuwde* moeder (T. 69), waarmee hij impliciet zei dat het voornamelijk ongehuwd zwangere vrouwen zijn, die deze noodmaatregel nemen.

Is dat juist?

Om daar achter te komen moeten we de concrete vraag stellen: wie laten zich aborteren en waarom?

Het merkwaardige feit doet zich voor dat de informaties die wij hierover hebben uit landen met een absoluut verbod (Nederland, Duitsland), uit landen met een aan vrij strenge regels gebonden legalisering (Skandinavië) en uit landen met een grote soepelheid bij de ingreep (Oost-Europa en Japan) sterk met elkaar overeenkomen.

De meeste aborterende vrouwen zijn gehuwd. In Nederland 95 % (E. 50); 81 % (T. 159), Hongarije 90 % (M. 373), Zweden 80 % (B. 35).

De meeste vrouwen hebben reeds kinderen: Nederland 1 à 2 (E. 28), derde en vierde graviditeit het meest frequent verstoord (E. 38), Hongarije 2 (M. 373), Sovjet-Unie in de grote steden 1, op het platteland 3 (Mayer). Nogmaals Nederland: vierde zwangerschap meest frequent verstoord (T. 160).

In verreweg de meeste gevallen werden ondeugdelijke methoden van anticonceptie toegepast: coïtus interruptus, irrigatie post coïtum en periodieke onthouding 85 % (E. 25), 80 % (T. tabel 48, pag. 164).

De motieven kunnen voor verreweg het grootste gedeelte omschreven worden als sociaal-economisch, waarbij in vele gevallen de nadruk op het economische ligt: man werkeloos, man ziek, vrouw moet meewerken, kleinbehuisd, 'drie voldoende', opvoeding en duurte van onderhoud van kinderen. Speciale omstandigheden weerspiegelen zich ook in de motieven voor abortus. In zijn testgroep '45 vond van Emde Boas: 'oorlog' en 'verzetswerk'.

De ongehuwden blijken dus binnen de totale groep aborterende vrouwen niet meer dan een klein deel uit te maken, maar is het soms wèl zo dat een ongehuwd zwangere vrouw meestal aborteert?

In Zweden was het aantal ongehuwden onder de aborterenden 20 % (B. 36). Het aantal ongehuwden onder de moeders 21 % (Tr. 25). Of men baart of abortus pleegt hangt in Zweden dus nauwelijks met de huwelijkse staat samen.

In Nederland is de situatie wat anders. Elk jaar wordt bij ons één op de vijf huwelijken 'gedwongen' gesloten, wat betekent dat elk jaar 17.000 à 18.000 ongehuwd zwangere vrouwen trouwen, meestal met de verwekker van het kind. 3500 buitenechtelijke kinderen worden elk jaar geboren en een, absoluut zeer klein, aantal vrouwen lost deze situatie op door zelfmoord te plegen. Treffers had 20 % ongehuwden onder zijn abortuspatiënten, wat voor Nederland zou neerkomen op 1/5 van 23.500 = 4700 abortussen door ongehuwd zwangeren. Verreweg de meeste vrouwen lossen de 'ongehuwd zwangere' situatie dus op door te trouwen en men mag het plegen van abortus zeker geen typische handeling voor ongehuwd zwangeren noemen.

Wat voor 'objectief meetbare' factoren men ook nagaat, geen enkele blijkt een enigszins strikte samenhang met de abortus te vertonen. Het enige waar het plegen van abortus van afhangt (het lijkt een pleonasme indien men het zegt) is het ongewenst zijn van de zwangerschap. Het ongewenste van een zwangerschap hangt op zijn beurt minder van het al of niet gehuwd zijn af dan van de sociaal-economische omstandigheden, het aantal reeds aanwezige kinderen, de gezondheid van de ouders en bijzondere omstandigheden als oorlog, woningnood of misoogst.

Sedert 1880 ziet men met het dalen van de zuigelingen- en kindersterfte en de veranderde positie van het gezin in een dynamische maatschappij in het Westen het streven de geboorten te beperken. Men kan het daarmee eens zijn of niet, de daling van de geboorte-standaard is een sociaal-psychologisch feit. Het is echter zeker niet zo, dat een vrouw direct bij een ongewenste zwangerschap ook naar een aborteur loopt. Zowel van Emde Boas als Treffers vonden dat de werkelijke gezinsgrootte aanmerkelijk boven de gewenste lag (E. 62; T 99 ff). Met andere woorden, een eerste ongewenste zwangerschap wordt in vele gevallen nog wel uitgedragen, maar een tweede ongewenste, als de zwangerschap dus sterk ongewenst wordt, eindigt zeer vaak

in een abortus. In 1965 vond Treffers als enig verschil tussen een groep voor een normale bevalling in het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam opgenomen vrouwen en een groep vrouwen daar verpleegd wegens complicaties na een abortus: het aantal doorgemaakte zwangerschappen. Helaas trekt hij daaruit niet expliciet de conclusie dat vrouwen die nù nog in de partus-groep zitten bij een volgende zwangerschap in de abortus-groep terecht zullen komen. Men kan echter menen deze gedachte te vinden achter zijn aanbeveling, namelijk het verstrekken van goede anti-conceptiva aan zojuist bevallen vrouwen. Treffers ziet (als van Emde Boas) zeer terecht de abortus als een primitieve vorm van geboortebeperking. Slaagt men er niet in met contraceptiva een geboorte te voorkomen, dan grijpt men naar het ruwere middel van de abortus. De oorzaak van het falen van de anticonceptie en dus voor de abortus ziet Treffers in de gezins- en relatiepathologie van de vrouw (T. 180). Dezelfde factoren worden door Trimbos genoemd als oorzaken voor het ongehuwd moederschap en Trimbos geeft met zoveel woorden toe dat de beschrijving van zijn ongehuwde syndroom-moeder ook op vele gevallen van aborterende meisjes van toepassing is.[1]) Kan Treffers daarom 'de pil' begroeten als een waardevol wapen in de strijd tegen de abortus (omdat de effectiviteit niet van de relatie tussen de partners afhangt), met evenveel recht zou Trimbos 'de pil' als wapen tegen het ongehuwd moederschap, dat veel leed brengt over alle betrokkenen en uit oogpunt van volksgezondheid ongewenst is, kunnen gebruiken.

Vele ongehuwde moeders zijn om psychologische redenen niet in staat hun kind een goede opvoeding te geven (Tr. 27 en 308 ff). Trimbos neemt daarom stelling tégen een ethisch principe (de goddelijke ordening in de banden des bloeds) en verklaart zich voor een pragmatische oplossing, die vooral oog heeft voor de belangen van de betrokkenen, met name die van het kind. Indien de moeder afstand doet, heeft het kind de beste kansen op een normale toekomst. Of dit al of

---

[1]) Dezelfde indruk krijgt men indien men H. Binder **Die uneheliche Mutterschaft** (Bern '41) legt naast W. Alexandrow **Die Persönlichkeit der passieven Abtreiberin** (Bern '47).

niet zal gebeuren beslissen meerderjarige ongehuwde moeders zelf; de voogdijraad neemt een beslissing voor minderjarigen.

Eén concreet, hoewel extreem, voorbeeld om de gedachten te bepalen: Dagmar A. (Berlijn-Wilmersdorf, 1963) is twaalf jaar. Ze is zwanger. Haar moeder probeert een volksabortivum, maar er komen complicaties en Dagmar moet naar een ziekenhuis en wordt daarna onder toezicht gesteld. Haar moeder wordt veroordeeld. Haar vader wendt zich tot burgemeester Brandt en het Ministerie voor Volksgezondheid om een wettelijke zwangerschapsonderbreking voor zijn dochter te verkrijgen. De Duitse wet is als de Nederlandse . . . Dagmar krijgt als zij 13 jaar is een zoon. De voogdijraad vindt dat zij er niet voor kan zorgen en plaatst het kind voor minstens vier jaar in een tehuis. Met andere woorden: van de wet moet men eerst moeder worden, maar men mag het niet blijven. Ook zonder het 'kindernestprozess' dat in dezelfde periode in Berlijn veel schandaal verwekte was algemeen bekend dat het voor kleine kinderen geen sinecure is om in een tehuis te verblijven (A. Freud; J. Bowlby; M. Roodde Boer). In het Berlijnse geval had de vader van het familiekindertehuis van de tien kinderen die onder zijn hoede stonden er twee doodgeslagen (gescheurd hart; hersenbloeding) en zes zwaar mishandeld (met tennisracket geslagen, op stoel vastgebonden, onder hete of koude douche gehouden). Het 'nest' stond onder controle van een maatschappelijk werkster en een psycholoog, die nooit iets op de ouders aan te merken hadden gehad. Is het demagogisch om te vragen of het zo leuk is voor het zoontje van Dagmar om in een tehuis te worden geplaatst? Zou het voor dit kind, zijn kindmoedertje Dagmar en háár ouders niet veel beter zijn geweest, indien deze hele geschiedenis zou zijn voorkomen door het in een vroeg stadium van de zwangerschap opwekken van een abortus? Men bedenke dat ook in Nederland het aantal ongehuwde moeders tussen 13 en 16 jaar relatief toeneemt (Tr. 27) . . .

Voorkomen is bij alle ziekten en kwalen beter dan genezen. Het uitroeien van ziekten is zelfs bij een zeer uitgebreide preventie echter nauwelijks mogelijk (men vergelijke de zeer goede preventie t.a.v. de TBC in Nederland, die reeds

tientallen jaren duurt; desondanks komt deze ziekte nog steeds voor en moeten we ons met de genezing daarvan bezig houden).

Ongewenste zwangerschappen kunnen voorkomen worden door het juiste gebruik van goede voorbehoedmiddelen. Is deze weg geblokkeerd, dan grijpt men naar de primitievere methode van de abortus en indien deze ingreep mislukt zien we een aantal maatschappijen, waarin men zich bewust is van de economische noodzaak van geboortebeperking voor de gehele groep (Polynesië), naar het nog veel ruwere middel van het doden van het kind direct na de geboorte grijpen. Een middel dat helaas zelfs in onze maatschappij niet uitgestorven is.

Wat gebeurt er nu in de praktijk, indien een ongewenste zwangerschap niet in een abortus eindigt? Dan komt er een ongewenst kind ter wereld. Over het leven dat zo'n kind tegemoet gaat moeten we ons vooral geen illusies maken. De toestand van vele kinderen in vele gezinnen komt slechts zelden even dramatisch en spectaculair aan het licht als bij de brand in de van Swindenstraat. Maar elk jaar worden in Nederland ettelijke tientallen kinderen door hun ouders doodgeslagen (de Vaal) en het geïllustreerde weekblad de *Spiegel* noemt een jaarlijks aantal van 70.000 à 80.000 geregistreerde gevallen van kinderverwaarlozing.[1])

Ik heb een beetje het gevoel dat de christenen, die het principe 'gij zult niet doodslaan' huldigen en daarom de menselijke vrucht in alle omstandigheden in leven willen laten, hetzelfde doen als de hindoes, die geen koeien mogen doden en de kalveren die ze kunnen missen daarom maar de straat op sturen . . .

We zijn nu teruggekomen bij het uitgangspunt van dit artikel, namelijk dat wetten berusten op ideeën en met een ideaaltoestand voor ogen zijn ontworpen, zonder dat men al te veel op de gevolgen van de bewuste wetten in de praktijk let. Met andere woorden, wetten houden geen rekening met hun eigen werkelijke alternatief.

Indien christenen onder geen beding menselijk leven

---

[1]) Helaas kan ik het nummer niet terugvinden.

willen doden en het menselijk leven op het ogenblik van de conceptie willen laten beginnen is dat hun zaak. Anders wordt het echter wanneer hun ideeën in de democratische en niet-theocratische Nederlandse staat tot uitdrukking worden gebracht. Dan beletten zij mensen met een andere, maar even eerlijke opvatting om volgens hùn geweten te handelen. Mensen, die het opwekken van een miskraam een kleiner kwaad vinden dan het laten geboren worden van een ongewenst kind.

Het vraagstuk van de al of niet legalisering van de abortus provocatus met gevallen en getallen op te willen lossen (T. 69) is het ontduiken van het eigenlijke ethische probleem, van het probleem van de vrijheid van geweten, dat impliceert dat men een andere dan de christelijke opvatting over het menszijn en over leven en dood kan hebben. Legalisering van abortus betekent niet dat iedereen die binnen de termen valt deze ingreep nu ook zal moeten ondergaan; het betekent alleen dat zij, die dit wensen, de ingreep kunnen laten uitvoeren door een deskundige die daartoe bereid is.

Door zijn huidige wetgeving maakt de Nederlandse staat zich schuldig aan christelijk ethisch imperialisme.

Door zijn verbod tot openlijke en vrije verkoop van voorbehoedmiddelen veroorzaakt hij een aantal gevallen van abortus.

Door zijn verbod abortus legaal en deskundig te laten geschieden dwingt hij duizenden vrouwen dit op een illegale, gevaarlijke en kostbare manier te laten doen en doet hij evenveel vrouwen een ongewenst kind ter wereld brengen, waarmee vele levenslijdenswegen beginnen.

Verwijzingen (het cijfer geeft de bladzijde aan).

E = van Emde Boas: **Abortus provocatus,** Den Haag 1952.
D = H. R. Diem:**Die straflose Unterbrechung der Schwangerschaft und ihre Ausgestaltung in der schweizerische Praxis,** Basel 1952.
T = P. E. Treffers: **Abortus provocatus en anticonceptie,** Haarlem 1956.
Tr. = C. J. B. J. Trimbos: **De ongehuwde moeder en haar kind,** Hilversum 1964.
B = ? Bengtson, in: **Abortfragan. Statens offentlige utredningar,** Nr. 29, Stockholm '53.
de Vaal in de **Groene,** 2/12 '62: **Het murw geslagen kind.**

M = K. H. Mehlan: **Auswirkungen der Legalisierung des Aborts in: Zur Anwendung statistischer Methoden,** Festschrift zum 75. Geburtstag von Prof. Dr. Dr. h.c. Felix Burkhardt. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität Leipzig. Mathematisch-Naturwissenschaftliche Reihe, Sonderband II.

A, Mayer: **Erfahrungen mit der Freigabe der Schwangerschaftsunterbrechung in der Sovjet Republik,** Stuttgart '33.

A. Freud: **Infants without families,** Londen '44.

J. Bowlby: **Deprivation of maternal care,** W.H.O. papers. 14. Geneva '62.

M. Rood-de Boer: **Ouders en kinderen, aspecten van het familierecht,** Amsterdam '62.

Th. van Tijn

BESTUURDERS OF POLITICI ?
(naar aanleiding van de verkiezingen van 23 maart)

Het meest verbazingwekkende op de avond van de verkiezingsuitslagen waren misschien niet die uitslagen zelf, ofschoon zij merkwaardig genoeg zijn, maar waren sommige commentaren. Van P.v.d.A.-zijde werd al rap verklaard, dat de propaganda gefaald had, dat de kiezers het niet begrepen hadden. Hier bleek de kloof tussen vele kiezers en de leiding van de grootste arbeiderspartij van ons land wel erg diep, zoals dat ook uit de verkiezingsuitslag zelf bleek. *Het Vrije Volk* schreef, redaktioneel, in het nummer van 24 maart: 'De politiek van de PvdA kan naar onze vaste overtuiging geen andere zijn dan die welke voor de kwaliteit van ons bestaan opkomt in het binnenlands beleid. [d.w.z.: de politiek die zij de laatste jaren, met name het laatste jaar als regeringspartner, voerde. v. T.] Welke bergen verzet moeten worden om voor deze politiek voldoende steun te vinden — het is gisteren duidelijk geworden. Samen met de andere grote partijen hebben bovendien de socialisten de taak ons volk ervan te doordringen dat het bestuurd moet worden.'

Aldus de eerste conclusie van de redactie van het partijdagblad der P.v.d.A.: onze politiek is goed, de kiezers hebben het niet begrepen, het land moet bestuurd worden.

Daar zijn wel enkele dingen tegenover te stellen: een politiek die de kiezers 'niet begrijpen' (wat in werkelijkheid wil zeggen: *anders* begrijpen dan de P.v.d.A.-leiding ze begrepen wil hebben), is blijkbaar in de ogen van velen géén goede politiek. Dat ons land 'bestuurd' moet worden haalt je de donder, maar de vraag is *hoe* ons land bestuurd moet worden, — en de nederlaag der P.v.d.A. maakt duidelijk dat velen zeggen: in elk geval niet zó. Maar de terminologie van de *Vrije-Volk*-redactie ('samen met de andere grote partijen' ons volk ervan doordringen dat het bestuurd moet worden) verraadt een groot onbegrip. Ze geeft er blijk van het besturen, d.w.z. beheren of administreren, belangrijker te

vinden dan het bedrijven van politiek, ofwel het onderscheid niet te voelen.

Dáár ligt de fout, die de kiezers enkele grote partijen, en met name de P.v.d.A., onder de neus gewreven hebben. Velen zijn niet tevreden met een zorgvuldig beheer van de boedel, hoe eerlijk en bekwaam ook; zij wensen de boedel zelf niet te aanvaarden. Zij wensen een politiek, die het maatschappelijk bestel belooft te veranderen. Of zij weten in welke zin, is een tweede vraag, waarop wij straks zullen ingaan. Maar het is gebleken dat het verschil tussen 'de grote partijen', die allemaal bekwame en eerlijke administrateurs willen zijn, een aantal kiezers niet duidelijk is, en dat deze de traditionele grote partijen beschouwen als vertegenwoordigers van de gevestigde machten, waar velen geen vrede mee blijken te hebben. Het eerste commentaar van *Het Vrije Volk*, dat alle 'grote partijen' een gezamenlijke taak toekent (nl. juist ten aanzien van het wekken van begrip voor het besturen), zou hen alleen maar in die mening kunnen versterken.

De cijfers.

De klap voor de P.v.d.A. is buitengewoon hard aangekomen: een landelijke achteruitgang van ruim 6,5 % in vergelijking met vier jaar geleden, van ruim 4,5 % in vergelijking met drie jaar geleden. Te Amsterdam, dat altijd het scherpst reageert, is de achteruitgang der P.v.d.A. in vier jaar tijds zelfs 11,3 %, in drie jaar 8 %. Zeker, voor wie geen star partijman is maar een ruim links hart heeft, maakt de winst van de P.S.P. één en ander enigszins goed, — maar niet meer dan enigszins. De gezamenlijke socialistische of arbeiderspartijen (P.v.d.A., P.S.P. en C.P.N.) verloren landelijk in vier jaar 4,75 %, in drie jaar 2,69 %. Te Amsterdam was de achteruitgang voor deze drie bijeengenomen: in vier jaar 7,7 %, in drie jaar 3,1 %. De winst van de P.S.P. maakt het grote verlies van de P.v.d.A. en het geringe verlies van de C.P.N. bij lange na niet goed.

De grootste winst ging naar de zogenaamde Boerenpartij, die landelijk in drie jaar tijds 4,68 % won, te Amsterdam sinds 1963 zelfs 7,1 %. Men kan in de grootste stad des lands blijkbaar goed boeren. De tweede winnaar was de P.S.P., die landelijk in de laatste drie jaar met 1,95 % vooruitging,

te Amsterdam met 5,9 %. De voor de hand liggende conclusie, door iedereen ook dadelijk getrokken, is dat degenen die het duidelijkst rechts en het duidelijkst links naast de traditionele partijen stonden, de wind in de zeilen hadden, – maar rechts het meest.

Waarom?

De verklaring: 'We doen zo ons best maar de kiezers hebben ons niet begrepen' is nauwelijks een antwoord op de vraag over het 'waarom' van deze uitslag, tenzij in de hierboven omschreven zin, dat het onbegrip van de administrateurs die de partijen leiden eruit blijkt. Door de praktijk op weg gewezen gaf dr. Tans, de voorzitter der P.v.d.A., heet van de naald ten minste een begin van een verklaring. Hij zei: 'Tijdens ons huisbezoek hadden wij al een algemeen onbehagen geconstateerd. Men voelt zich in zijn bestaan bedreigd, o.m. dáár waar structuurwijzigingen optreden. De mijnwerkers, de middenstand, de boeren.' (*Het Vrije Volk*, 24 maart). Zijn conclusie is dan echter weer belabberd: 'Nodig is een veel ernstiger bezinning op de grondslagen van de partijvorming in ons land'. Als ik dat goed begrijp duidt dat weer op zijn stokpaardje: de onjuistheid van de partijvorming volgens confessie. Welnu, deze verkiezingsuitslag was, wat men er ook van kan zeggen, géén bevestiging van het confessionalisme in de politiek, daar noch de zogenaamde Boerenpartij, noch de P.S.P. confessionele partijen zijn.

Maar de eerste zinnen die ik van Tans citeerde geven inderdaad de elementen van een antwoord op de vraag: 'waarom', – ten minste ten aanzien van een belangrijk deel van de winst van de zogenaamde Boerenpartij. Velen verbazen zich, dat onlustgevoelens losbarsten, al is het maar in het stemhokje, in een tijd van langjarige hoogconjunctuur. Men vergeet daarbij – hoe onvergeeflijk voor wie zich socialisten noemen! – dat de hoogconjunctuur een *kapitalistisch verschijnsel* is, zoals vroeger de crises kapitalistische crises waren. Kapitalistische hoogconjunctuur betekent dat het goed zakendoen is, dat er goede winsten gemaakt kunnen worden, maar niet door allen. Er is in vele sectoren een ongebreidelde concurrentiestrijd, waarin de groten het winnen van de kleinen. Om het in meer economische termen te zeggen: de concentratie van het kapitaal gaat met grote

stappen voorwaarts; wie te weinig kapitaal heeft moet zijn zelfstandigheid formeel of in feite opgeven en komt in de greep van de grossiers, de banken, de grote toeleveringsbedrijven. Verouderde bedrijven en bedrijfstakken halen de reis niet en worden afgestoten of gaan ten onder.

De hoogconjunctuur, met al zijn materiële voorspoed, is bovendien voor velen, vooral weer kleine zelfstandigen, een bijzonder zenuwslopende affaire. De jacht naar voorspoed, of ten minste de jacht om bij te blijven, maakt velen psychisch en lichamelijk vermoeid en kapot. Dat geldt ook voor vele arbeiders, als consumenten meegesleept in de mallemolen van de verwerving van (voor hun budget) dure apparaten, — als producenten veelal onderworpen aan steeds hogere arbeidsritmen, n.l. daar waar efficiente bedrijfsvoering en allerlei moderniseringen ingang vinden. De kapitalistische hoogconjunctuur is geen toestand die automatisch tevredenheid schept.

Daar komt een andere belangrijke faktor bij. Wij noemen de steeds groeiende woningnood, althans in het westen des lands. Men heeft, voor zover ik kan zien terecht, de huidige woningnood wel omschreven als het achterblijven van voorzieningen *niet* in absolute zin en evenmin in verhouding tot de groei van de bevolking of van het aantal gezinseenheden, maar ten aanzien van de in vergelijking met vroeger sterk gegroeide behoefte aan woonruimte.[1]) De betere voeding, kleding, medische voorziening enz., benevens de verbeterde inzichten in medisch en sociaal opzicht, het jonger sexueel omgang hebben en het jonger trouwen, het feit dat langzamerhand ook meer jongelieden uit de zogenaamde lagere milieus méér dan lagere school en lager beroepsonderwijs volgen, doet de woningnood als *de* acute nood, als de zwakste schakel in de welzijnsketen verschijnen. En dat speciaal voor jonge mensen (de kiesgerechtigde leeftijd is zojuist verlaagd . . .), hetzij studerend, hetzij pas getrouwd en derhalve veelal woningzoekend. Zij, de betalers van woekerhuren voor kamers bijvoorbeeld, beseffen uitermate scherp, althans in dit opzicht, dat zij in een kapitalistische maatschappij leven.

---

[1]) Men zie het artikel van dr. E. de Wind, psychiater te Amsterdam (oorspronkelijk voordracht op de teach-in over de woningnood van de ASVA) in **Links** van 26 maart 1966.

Welke partij biedt daarvoor een geloofwaardige oplossing? De partijen die jarenlang in wisselende combinaties hebben geregeerd? Die met valse statistieken goochelen en waarvan sommige huurverhogingen als de belangrijkste bijdrage tot 'oplossing' van de woningnood zien, een andere, nl. de P.v.d.A., wel niet voor huurverhoging is, maar ze in meerderheid toch accepteert? De mensen die onder de woningnood lijden hebben lak aan statistieken en aan hen die ze hanteren, de politici van 'alle grote partijen'.

De zogenaamde Boerenpartij.

Zien wij het goed, dan liggen hier (in de concentratie van het kapitaal, in de psychisch en lichamelijk al te zware eisen stellende bezitsjacht die aan de hoogconjunctuur inherent is, in de woningnood) de verklaringen voor de uitbarsting van protest, voor het 'vloeken met het stembiljet' zoals, naar mijn mening treffend, met name het stemmen op de zogenaamde Boerenpartij genoemd is. De zogenaamde Boerenpartij presenteert zich door middel van de heer Koekoek, ten onrechte boer genoemd, als de partij die lak heeft aan al het officiële gewichtige gedoe. Het is waar, dat zij in geen enkel opzicht een alternatief biedt, behalve voor de kiezer die er ook tabak van heeft en dan wel op het moment dat hij het rode potlood moet hanteren (voor zover hij niet een handle probeerde over te halen, veelal tevergeefs . . .). Als er voor de boeren 'vrije prijzen' komen, zoals Koekoek wil, is het met het boerenbedrijf in Nederland weldra gedaan. Het leeft van de subsidies van de overheid en de consumenten, maar gaat desondanks de laatste jaren achteruit, evenals veel ander inefficient of kleinbedrijf.

Het is waar, dat de zogenaamde Boerenpartij de kiem in zich bergt voor een fascistische groepering, maar zij is het nog niet, al was het maar bij gebrek aan wezenlijke partijorganisatie. Het is niet waar, dat zij die op de Boerenpartij stemden, allemaal fascistisch hebben willen stemmen, — misschien zijn sommigen van die kiezers zelfs wel geschrokken van het feit, dat zovelen mèt hen op deze wijze geprotesteerd hebben. Dat zullen de a.s. verkiezingen der gemeenteraden leren. Wel is het waar dat zij, die zich juist door de hoogconjunctuur 'in hun bestaan bedreigd' (Tans) voelen, bij de traditionele grote partijen niet terecht konden.

Zoveel over de Boerenpartij. Wij moeten nog wat zeggen over de Partij van de Arbeid, de partij die de zwaarste klappen kreeg. Traditioneel placht de sociaal-democratie, in haar reformistische maar in beginsel nog wel socialistische fase, in tijden van hoogconjunctuur stemmen te winnen. Dat was toen de met haar verbonden vakbeweging, dank zij de omstandigheden van de hoogconjunctuur en door het voeren van strijd, materiële voordelen voor de arbeiders wist te behalen, die op haar conto werden geboekt. Voor de 'kleine man' die ook in de hoogconjunctuur in de klem komt was de sociaal-democratie in het algemeen geen aantrekkelijke partij, maar zij kon toch, drijvende op haar suksessen zowel als door het openen van het uitzicht op een andere, een socialistische maatschappij, op een deel van die lieden aantrekkingskracht uitoefenen, — met name op hen die uit kleinburgerlijke milieus de intellectuele richting insloegen.

Maar nu? De 'erkende' vakbeweging en de P.v.d.A. behoren tot de krachten, die de arbeiders naar vermogen hinderen in hun pogingen de voordelen, die de hoogconjunctuur hun kan bieden, inderdaad te verkrijgen. Dat wel weer zeer duidelijk sinds bijna een jaar, sinds de P.v.d.A. tussentijds weer in de regering is gaan zitten en mede de 'verantwoordelijkheid' draagt voor de feitelijk afgekondigde loonstop, voor de verhoging van prijzen óók van overheidswege, voor de huurverhoging. En wat het toekomstperspectief betreft, dat van de socialistische samenleving, waardoor althans een deel der mensen uit de getroffen middengroepen kon worden aangetrokken en een groot deel van de arbeidersklasse ideëel sterk aan de sociaal-democratie gebonden werd, — men heeft het opgegeven, niet alleen feitelijk, maar ook met zoveel woorden. Wie iets zag in linkse oplossingen kon bij de P.v.d.A., alom gepropageerd als de partij van de betere administrateurs, niet terecht en stemde, veelal ook uit protest, P.S.P. De 4,9 % P.S.P.-stemmers zijn meest geen pacifisten, de 6,72 % 'Boeren'-stemmers maar voor een klein gedeelte boeren. Beider vooruitgang is de rekening die enkele traditionele partijen gepresenteerd krijgen, maar de P.v.d.A. het meest.

'Eigenlijk' dit, maar toch dat . . .

Men heeft, bij de verklaring van de verrassende uitslagen, gewezen op de incidenten die kort aan de verkiezingen vooraf gingen: het trammelant over 'het' huwelijk, het optreden der politie, de provoos. Zeker hebben deze zaken de polarisatie naar rechts en naar links van de traditionele partijen versterkt, onder andere omdat óók ten aanzien van de monarchie de P.v.d.A. tussen twee stoelen terecht kwam, zeker te Amsterdam. De bekende brief van Nederhorst stond vol juiste bezwaren tegen koninklijke personen, maar zijn conclusie: 'we stemmen toch voor de toestemmingswet' was, ofschoon hij er wel een redenering voor had, daarmee in strijd. Het was weer: 'eigenlijk' zijn we tegen, maar we stemmen voor, – net als met de huurverhoging, als met de belastingverlaging; of zoals in de buitenlandse politiek in de enige kwestie die de gemoederen enigszins bezighoudt: de koloniale oorlog der Amerikanen in Vietnam; ook daar maakte men de laatste tijd voorbehouden, maar men bleef aan de verkeerde kant staan.

Al dit opportunisme is net iets te handig, en het breekt de partij die het bedrijft op. In de oppositie, nog maar een jaar geleden, deed de P.v.d.A. het tamelijk goed, althans de laatste tijd ervan; zij had veel kunnen kristalliseren dat zich nu anders uit. Aan wie de schuld? Aan hen die liever administrateurs zijn van andermans boedel dan dat zij de boedel eerlijk beschrijven en – in bestaande vorm – principieel afwijzen.

Regeringscrisis?

De positie der P.v.d.A. in het kabinet en in de Kamer (waarin zij nu oververtegenwoordigd blijkt) is uiteraard verzwakt. De druk van rechts in beide staatslichamen zal groter worden. De loonstop zal straffer gehanteerd worden (men dreigt al C.A.O.'s onverbindend te verklaren). De P.v.d.A. zal in groter moeilijkheden komen dan tevoren, in de klem tussen haar traditionele kiezersbasis waarvan een groot deel het niet meer wil slikken, en de 'verantwoordelijkheid' als regeringspartij. Voor zover wij zien zal het drama zich voor de P.v.d.A. voorlopig ongeveer zo ontknopen als voor de Belgische Socialistische Partij: op een (in het

geheel van het regeringswerk gezien) ondergeschikt punt, waarbij echter de belangen van een met de socialisten traditioneel verbonden groep of organisatie in het gedrang komen, zal ze tot een conflict met de regeringspartners van nu komen en weer in de oppositie worden gedreven. Als het aan de andere regeringspartners ligt: liever pas na de Kamerverkiezingen van volgend jaar. Oók als het aan administrateurs (die zichzelf ten onrechte voor politici houden) in het kamp van de P.v.d.A. zelf ligt, getuige althans de redenering dat de regeringsdeelname nog te pril was om de kiezers van de juistheid ervan te overtuigen. Als de P.v.d.A. in haar top echter nog politici telt, dan zullen die er meer voor voelen om vóór die fatale datum, op een breekpunt dat aanspreekt, het been stijf te houden en de regeringscrisis te forceren.

Amsterdam, 26 maart 1966.

W. F. Wertheim

MAATSCHAPPELIJKE EVOLUTIE *)

Een jaar of vijftig geleden dachten de Amerikaanse ethnologen – tegenwoordig spreekt men liever van cultureel-antropologen – de doodsteek te hebben toegebracht aan negentiende-eeuwse denkbeelden over de maatschappelijke vooruitgang - de evolutie. De uit Duitsland geëmigreerde Franz Boas wees iedere mogelijkheid om verschillende culturen zinvol met elkaar te vergelijken, af. Elke menselijke cultuur moest als een op zichzelf staand geheel worden beschouwd; en ook wanneer elementen uit een andere cultuur werden overgenomen – de zogenaamde acculturatie – werd hun karakter bepaald door de plaats die zij in de nieuwe cultuur innamen.

In deze opvatting werd met name de marxistische stelling omtrent een nauw verband tussen enerzijds cultuur en anderzijds technische en economische ontwikkeling verworpen. Berthold Laufer vatte toen de in de Verenigde Staten heersende opvatting over het evolutionisme als volgt samen: 'Naar mijn mening is de theorie van de culturele evolutie de domste, onvruchtbaarste en gevaarlijkste van alle wetenschappelijke theorieën.'

Het evolutionisme leek in die jaren, zoals een andere schrijver het stelde, 'doeltreffend opgeblazen'.

Maar in 1959, bij de honderdjarige herdenking in de Verenigde Staten van de verschijning van Darwin's *The Origin of Species*, ontdekten tal van vooraanstaande antropologen, dat zij eigenlijk altijd evolutionist waren geweest - zoals Monsieur Jourdain ontdekte, dat hij altijd proza had gesproken. En Marshall D. Sahlins verklaarde in hetzelfde jaar, dat althans één van de evolutionistische zienswijzen, Julian Steward's multilineaire evolutie – waarover straks

*) Enigszins bekorte tekst van een voordracht, gehouden op de openingsbijeenkomst van de Sectie Niet-Westerse Sociologie van de Ned. Sociol. Ver., op 21 maart 1966.

nader – nu 'widely accepted and respectable' was geworden [1]).

En ook in ons land schijnt er een herleving van de belangstelling voor het evolutionisme te zijn, getuige het onderwerp en de titel van een nu ongeveer een jaar geleden door Hoetink gehouden intreerede, uitgesproken bij de aanvaarding van een professoraat in de sociologie en cultuurkunde van niet-westerse gebieden te Rotterdam [2]).

Inderdaad is evolutie een kernprobleem, misschien zelfs wel hét kernprobleem voor degenen, die zich met de samenlevingen der niet-westerse volken bezig houden. De aandacht, die aan deze problematiek wordt besteed, is met deze centrale positie bepaald niet in overeenstemming. Er bestaat een neiging bij vele sociologen en cultureel-antropologen om deze problematiek te ontwijken. Misschien werken de denigrerende uitspraken van Boas en de zijnen ten opzichte van de evolutie-gedachte nog steeds na.

Maar impliciet is de problematiek van de evolutie in vele studies op de achtergrond aanwezig. De talrijke publicaties over moderniseringsprocessen gaan alle uit van bepaalde veronderstellingen omtrent kenmerken van 'traditionele' en van 'moderne' samenlevingen. Wat 'modern' is – dat spreekt dan eigenlijk vanzelf. Dat zijn al die facetten van een cultuur, van een maatschappelijk bestel, die wij plegen te associëren met onze eigen samenleving. 'Traditioneel' daarentegen zijn de structurele en culturele elementen die behoren bij een lager stadium van maatschappelijke ontwikkeling – en die in onze westerse wereld misschien vroeger wel een rol speelden, maar nu tot het verleden behoren. En voor die maatschappelijke verschijnselen, die zich in een samenleving voordoen wanneer zij zich van de traditionele naar de moderne fase beweegt, hebben wij ook meteen een term pasklaar: die verschijnselen noemen wij 'transitional'. Lerner's beroemde werk over het Nabije Oosten *The Passing of Traditional Society*, is het prototype van dit soort studies. Mijn kritiek op dit soort type beschouwing stel ik nog even uit. Op dit ogenblik is het mij er alleen om te doen, te laten zien dat

---

[1]) Vgl. bv. Julian H. Steward, **Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution,** 1955.

[2]) H. Hoetink, **Het nieuwe evolutionisme,** 1965.

tal van sociologen, als ware dit volkomen vanzelfsprekend, van een evolutionistische interpretatie van de huidige sociale processen uitgaan; waarbij zij het stadium, waarin hun eigen maatschappij zich bevindt, als een eindpunt zien van een ontwikkeling, waar op den duur ook alle overige samenlevingen in zullen moeten uitmonden. En ook de fasen in dit evolutie-proces schijnen duidelijk te zijn: van 'traditional' via 'transitional' naar 'modern'.

Een ander terrein, waar het evolutionistisch denken in feite steeds op de achtergrond aanwezig is geweest, is het economische. De termen 'ontwikkelingslanden' en 'ontwikkelingshulp' zijn bij ons zo ingeburgerd, dat wij ons van de evolutionistische vóóronderstelling nauwelijks meer rekenschap geven. In feite zijn de economen, sinds zij zich met de niet-westerse wereld hebben bezig gehouden, van een evolutionistisch perspectief uitgegaan.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is deze evolutionistische gedachtengang bijzonder duidelijk terug te vinden in Rostow's fasentheorie betreffende de economische groei.[1]) Iedere samenleving zou een groei moeten doormaken vanuit een 'traditionele' economie, via een vaak langdurige 'pre-take-off'-periode waarin de ontwikkeling nog niet goed op gang kan komen, naar de eigenlijke spurt (de *take-off*), waarna een periode van gestadige groei intreedt. Vooral de manier waarop hij de periode van de eigenlijke 'take-off' meent te kunnen vastleggen in een betrekkelijk korte tijdsduur, en wel enige tientallen jaren, is typisch evolutionistisch. Maar ook de verdere processen: de rijping van het economisch systeem na de 'take-off', en het binnentreden van het Walhalla van de 'self-sustained growth' laten zien, dat bij de schrijver aan het eindpunt van het eenmaal ingezette proces zelfs geen twijfel bestaat.

Een derde terrein waar het evolutionistisch denken in feite, maar zonder diepere bezinning, is aanvaard, is dat van de ontwikkeling van de staatsstructuren. Maar al te vanzelfsprekend nam men een tijdlang aan, dat de moderniseringsprocessen in het sociale vlak gepaard dienden te gaan met een ontwikkeling van democratische systemen naar

---

[1]) W. W. Rostow, **The stages of Economic Growth: A non-Communist Manifesto,** 1960.

westers model. De naoorlogse ervaring leert, dat de praktijk vaak heel andere ontwikkelingen te zien geeft. Dit nu is aanleiding tot een grondige hernieuwde studie van de problemen der 'nieuwe naties', vooral onder auspiciën van de University of Chicago.[1]) Maar zelfs dan bestaat de neiging om de specifieke staatkundige vormen en problemen van de 'nieuwe naties' als een overgangsfase te zien, die uiteindelijk, bij volledige modernisering, zich in de richting van het westerse prototype verder zullen ontwikkelen.

In al deze gevallen missen wij, als regel, een duidelijk stelling nemen ten opzichte van het vraagstuk van maatschappelijke evolutie. De vooronderstellingen van het evolutionistisch denken worden niet expliciet gemaakt, en niet aan een kritisch onderzoek onderworpen. En hierin ligt een ernstig gevaar. Want dit om de hete brij van de evolutietheorie heenlopen leidt er toe, dat een sterk gesimplificeerd evolutionisme op de achtergrond van vele studies meespeelt, zonder dat men zich van de theoretische onderstellingen en van de zwakke steeën daarin heeft rekenschap gegeven.

Wij doen er dus verstandig aan, op de herlevende theoretische discussie over evolutie onder Amerikaanse cultureel-antropologen dieper in te gaan, en te proberen een verband te leggen tussen deze theoretische beschouwingen en de concrete vraagstukken, waarvoor de sociologie der niet-westerse volken zich telkens opnieuw geplaatst ziet.

Sinds lange tijd woedt in Amerika al een discussie tussen degenen, die de evolutie uitsluitend op afzonderlijke culturen of 'cultural areas' willen betrekken, en het evolutieproces dus als multilineair willen zien, en degenen, die zich in de eerste plaats bezig houden met *de* evolutie als een de gehele mensheid omvattend proces.

De meest op de voorgrond tredende aanhanger van laatstgenoemde, universele richting is Leslie White. Maar in de laatste jaren heeft hij krachtige steun gekregen van een aantal jongere vakgenoten, van wie vooral Marshall Sahlins en Elman Service dienen te worden genoemd. Het onder hun redactie in 1959 verschenen boekje *Evolution and Culture*, voorzien van een voorwoord van Leslie White,

---

[1]) Vgl. bv. Clifford Geertz (ed.), **Old Societies, New States,** 1964.

heeft de universele evolutie-gedachte op bijzonder stimulerende wijze nieuw leven ingeblazen. Daartegenover geldt Julian Steward als de meest op de voorgrond tredende vertegenwoordiger van de richting, die de evolutie uitsluitend als een multilineair proces – zij het soms parallel verlopend – wil behandeld zien. De strijd tussen deze twee richtingen woedt al sinds vele jaren.

De universele evolutionisten à la Leslie White stuiten nog altijd op hevige weerstand doordat zij door velen als erfgenamen worden beschouwd van het verouderd negentiende-eeuws evolutionisme. Het feit, dat een gesimplificeerd, unilineair evolutionisme in de landen onder communistisch regime nog altijd geldend dogma is, maakt de zaken voor Leslie White en de zijnen beslist niet eenvoudiger.

Ieder beginnend student in de culturele antropologie – tenminste aan een universiteit in de Westerse wereld – weet nu wel, dat de traditioneel-marxistische visie op de opeenvolging van stadia de feitelijke historische ontwikkelingen geweld aandoet. Vooral de negentiende-eeuwse theorie van het groepshuwelijk en het oermatriarchaat als universele aanvangsstadia van maatschappelijke ontwikkeling is door latere onderzoekingen grondig weerlegd, en op de puinhoop van de wetenschappelijke vooruitgang – alweer een evolutionistisch beeld, waarvoor ik mij moet verontschuldigen – blijven liggen.

Maar ook de verdere uitwerking door Friedrich Engels van de 'Entwicklungsstufen der Produktion' – de aan de Europese geschiedenis ontleende reeks slavernij-feodalisme-kapitalisme – mag, naar wij tegenwoordig wel weten, allerminst tot een voor alle maatschappelijke structuren geldig ontwikkelingspatroon worden verabsoluteerd.

Het is, in het kader van mijn betoog, nu minder belangrijk om te weten of de 19de-eeuwse cultureel-antropologen als Morgan, Spencer en Tylor, zelf mede verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de unilineaire simplificatie, dan wel of de oorsprong van het kwaad ligt bij Friedrich Engels' *Der Ursprung der Familie*, geboren uit de 'morganatische' verbintenis tussen *Ancient society* [1]) en Bachofen's *Mutter-*

[1]) Lewis H. Morgan, **Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization, 1877.**

recht. Maar al weten wij nu, dat het negentiende-eeuws unilineair evolutionisme door nieuwere onderzoekingen achterhaald is – dat betekent daarom nog niet, dat een *multilineair* evolutionisme dáárom per se wetenschappelijk aanvaardbaarder zou zijn. Multilineaire interpretaties kunnen even star dogmatisch zijn als de marxistische unilineaire conceptie. Een voorbeeld van zulk een multilineaire ontsporing is natuurlijk Karl Wittfogel's theorie van de Oosterse despotieën.[1])

Wittfogel probeert de Russische en Chinese marxisten met hun eigen wapens te bestrijden – maar tijdens die strijd worden die wapens niet scherper maar indien mogelijk nog botter. In feite berust Wittfogel's 'evolutionistische' conceptie op een aanvaarding met huid en haar van één specifiek element uit de marxistische reeks: de gedachte dat in het verleden alleen een 'feodale' maatschappijstructuur ontwikkelingsmogelijkheden bevat in de richting van een echte 'moderne' samenleving – door Wittfogel genoemd 'a multicentered democratic society'. Deze kan men min of meer gelijkstellen met Marx' 'kapitalistische maatschappij', maar dan gehuld in een voor hedendaagse oren sympatieker en aanvaardbaarder terminologie. *Omdat* Japan, evenals West-Europa, onder een feodaal systeem had geleefd, kon daar een moderniseringsproces tot stand komen.

Wittfogel heeft in de jaren twintig, in zijn communistische periode, aktief deelgenomen aan de toen onder Russische marxisten aan de gang zijnde hevige discussie over het karakter van de Russische en de Chinese samenlevingen, en de verdere vooruitzichten voor hun ontwikkeling. En hij heeft zich van die problematiek, evenals van de onder marxisten gebruikelijke scholastische debatteermethode, waarbij men elkaar doodslaat met argumenten ontleend aan de marxistische bijbel, nog steeds niet kunnen losmaken. En zo heeft deze 'ketter' ook *zijn* letter gevonden in die bijbel. Deze letter heet: de Aziatische produktiewijze.

Het is ontegenzeggelijk juist, dat Marx er enig idee van heeft gehad, dat de traditionele maatschappijstructuur in

[1]) Karl A. Wittfogel, **Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power, 1957.** Zie hierover ook Ank Steenis, 'De koude oorlog in de wetenschap', **De Nieuwe Stem,** Jg. 16 (1961), p. 593-604.

Aziatische landen enigszins afweek van die in het Westen. In een aantal geschriften sprak hij over een 'Aziatische productiewijze', die zou verschillen van de Westerse – en het verschil zou dan vooral daarin bestaan, dat in Aziatische landen de privé eigendom van grond niet tot ontwikkeling zou zijn gekomen. De grond zou er in communaal bezit zijn gehouden, en in feite hebben toebehoord aan de vorst.

De pennestrijd tussen Sowjet-marxisten na de Russische revolutie ging er nu om, vast te stellen of in deze Aziatische productiewijze niet de kiem lag van een ontwikkelingspatroon, afwijkend van de klassieke reeks, die via feodalisme liep naar kapitalisme. Men was zich bewust, dat ook in de Russische samenleving bepaalde Aziatische trekken voorkwamen, de zogenaamde 'Aziasjtsjina' – o.a. tot uiting komende in een gehypertrofieerde bureaucratie – die een rem konden vormen op een verdere evolutie via kapitalisme naar socialisme. Op het concilie – pardon, het congres van Leningrad in 1931 werd de knoop hardhandig doorgehakt: ook de maatschappijvorm van Rusland en China moest 'feodaal' heten. Met de Aziatische productiewijze had de profeet Marx niet bedoeld de mogelijkheid van een afwijkend ontwikkelingspatroon aan te duiden. En nu eenmaal vaststond, dat het verleden of heden der Aziatische landen feodalistisch was, was er niets meer in te brengen tegen de gouden toekomst, die de verdere evolutie via kapitalisme naar socialisme en tenslotte communisme in het vooruitzicht stelde.

Hiermee was dus het unilineaire evolutieschema als dogma aanvaard. En ik was dan ook niet al te zeer verbaasd, anderhalf jaar geleden in het Historisch Museum te Peking de ontwikkeling van de Chinese geschiedenis volkomen geperst te zien in het daarvoor weinig passende schema: primitieve clanmaatschappij-slavernij-feodaliteit-kapitalisme -socialisme.[1])

---

[1]) E. G. Pulleyblank heeft overtuigend aangetoond, dat in geen enkele periode in de Chinese geschiedenis de slavernij van voldoende economisch belang is geweest om van 'slave society' te kunnen spreken. Zie 'The Origins and Nature of Chattel Slavery in China', in **Journal of the Econ. and Soc. History of the Orient**, Vol. 1, Part 2 (1958), pp. 185—220.

Wittfogel nu knoopte bij zijn kritiek op de Sowjet-marxisten aan bij Marx' conceptie van een Aziatische productiewijze. Hij trachtte deze te herleiden tot een factor, die ook Marx wel had onderkend, maar die pas in zijn eigen betoog een levensgrote plaats zou innemen: de overwegende betekenis van de waterbouwkundige werken voor de landbouw. Op grond hiervan construeerde Wittfogel het maatschappijtype van de 'hydraulic society'. Deze zou, in tegenstelling met de feodale maatschappij, gekenmerkt worden door een absolute staatsmacht, noodzakelijk voor het instandhouden van de grote waterbouwkundige werken.

De op zichzelf wel zinnige elementen, die in deze visie te onderkennen zijn, worden nu door Wittfogel verabsoluteerd tot een van de klassieke reeks fundamenteel afwijkende ontwikkelingslijn. De oosterse despotieën hebben géén mogelijkheid – aldus Wittfogel – om zich uit eigen kracht tot een 'moderne' samenleving te ontwikkelen. De hedendaagse monsterlichamen, die uit deze Oosterse despotieën zijn voortgekomen, kunnen volgens hem *niet* worden gezien als modern, omdat de totalitaire staatsmacht, erfenis uit het verleden, elke wezenlijke ontwikkelingsmogelijkheid tegenhoudt.

De 'multilineaire' evolutie, zoals zij door Wittfogel geïnterpreteerd wordt, geeft dus in feite slechts één ontwikkelingsmogelijkheid aan – de klassiek Westerse. De andere is geblokkeerd, en leidt tot stagnatie, tot een 'Aziatische restauratie'. Voor Witfogel is, wat in Rusland en China gebeurt, een 'retrogressive societal development'.

Toen Wittfogel zijn 'bilineaire' conceptie voor het eerst lanceerde, zagen sommigen er wel brood in, en niet alléén uit ideologische overwegingen. Maar sinds deskundigen betreffende de landen, die door Wittfogel als 'hydraulic society' zijn gekenschetst, stuk voor stuk aantonen, dat de conceptie met de daaraan verbonden constructie van 'Oriëntale despotie', waarin de vorst 'total power' uitoefent, op zichzelf misschien wél interessant is, maar *niet* bruikbaar voor het land waar zij persoonlijk hun studieveld in vinden – Pulleyblank, Needham en Van den Sprenkel voor China [1]), Dittrich

---

[1]) E. G. Pulleyblank, in **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 1, Part 3 (1958), pp. 351—353;

voor Rusland [1]), Leach voor Ceylon [2]) – is ook Wittfogel's conceptie hard op weg, terecht te komen op de wetenschappelijke puinhoop, waar tevoren het negentiende-eeuwse unilineaire evolutionisme was achtergebleven. Overigens is het opmerkelijk dat óók Marx' omschrijving van de Aziatische productiewijze – het ontbreken van privé bezit van grond – door de huidige stand van wetenschap allerminst wordt bevestigd als kenmerk van vroegere Aziatische samenlevingen.

Het wordt nu, na deze afbrekende en puin ruimende beschouwingen, tijd, ons duidelijker rekenschap te geven van de evolutie-problematiek – voordat wij ons kunnen wagen aan een uitspraak in de discussie, die in Amerika gaande is tussen multilinearisten en universalisten. En dan zien wij, dat een van de kernvragen is, in hoeverre het werkelijk mogelijk is, toekomstige ontwikkelingen te voorspellen – eventueel naar analogie van parallelle processen die wij uit het verleden kennen. Hier vinden wij Locher op onze weg, die in een vroegere discussie met mij de 'possibilistische' benadering van het ontwikkelingsprobleem stelde tegenover de 'finalistische' visie, die hij Romein en mij toeschreef [3]).

Locher meent, dat maatschappelijke ontwikkelingen niet mogen worden geïnterpreteerd als zich bewegend in een scherp omschreven richting, naar een welomschreven einddoel. Men moet rekening houden met tal van *mogelijke* toekomstige ontwikkelingen.

In dit opzicht sta ik van Locher niet zó ver als hij zelf misschien meent. Ik aanvaard bepaald niet een volstrekt determinisme, waardoor de toekomst, op grond van de samenvloeiende lijnen uit het verleden, eens en voor al

---

Joseph Needham, 'Du passé culturel, social et philosophique chinois et de ses rapports avec la Chine contemporaine', **Comprendre,** no. 21—22, pp.261—281; **Comprendre** no. 23—24, pp. 113—128; Otto B. van der Sprenkel, 'Max Weber on China', **History and Theory,** Vol. 3 (1964), p. 348—370.

[1]) Z. R. Dittrich, **Wittfogel en Rusland over de oorsprong van de Russische autocratie,** 1964.

[2]) E. R. Leach, 'Hydraulic Society in Ceylon', **Past and Present,** Vol. 15 (1959), pp. 2—26.

[3]) G. W. Locher, 'The Future and the Past', **Bijdragen tot de Taal, Land- en Volkenkunde,** Jg. 117 (1961), p. 64—79; zie ook mijn antwoord, 'The Past Revived', **ibidem,** Jg. 118 (1962), p. 183—192.

bepaald zou zijn. Ik meen namelijk, dat de deterministische denkwijze zuiver tautologisch is; en ik zie geen enkel wetenschappelijk of wijsgerig beletsel tegen de onderstelling, dat de mens, of de mensheid, de toekomst tot op zekere hoogte in eigen hand heeft.[1]).

Maar ik geloof dat wij er weinig mee opschieten, als wij blijven stilstaan bij de constatering dat de toekomst niet dwingend bepaald is, en dat meer dan één toekomstig proces mogelijk is. Het is namelijk wetenschappelijk zinvol, te trachten aan te tonen welke ontwikkelingen vrijwel onmogelijk en welke min of meer waarschijnlijk zijn. Pas door te trachten, binnen zekere grenzen voorspellingen te doen, wordt de sociologie óók zinvol als hulpmiddel voor een te voeren beleid. Want pas een inzicht in de *waarschijnlijke* toekomstige ontwikkelingen verschaft ons de mogelijkheid, in het gebeuren rationeel in te grijpen. Ik zou mijn eigen visie daarom nóch finalistisch, nóch possibilistisch, maar eerder probabilistisch willen noemen.

En het zijn processen, ons bekend uit het verleden, en geabstraheerd tot wetmatigheden-binnen-zekere-grenzen, die ons de mogelijkheid tot voorspellen en tot het schetsen van de waarschijnlijkheid van toekomstige ontwikkelingen verschaffen.

De kernvraag is daarbij, in hoeverre inderdaad een parallelie tussen historische processen uit verschillende delen van de wereld, en zich in verschillende tijdperken afspelend, kan worden aangetoond. Hiermee komen wij aan een nauwer omschreven vraagstelling. In hoeverre kunnen wij een parallelie onderkennen tussen hedendaagse processen in de niet-Westerse wereld, en ons uit de Europese geschiedenis bekende min of meer vergelijkbare processen?

Dit vraagstuk heeft Hoetink expliciet behandeld in zijn al eerder door mij genoemde knappe intreerede over *Het nieuwe evolutionisme*. Zijn rede was overwegend kritisch ten opzichte van de pogingen van Amerikanen, het moderniseringsproces in de niet-Westerse wereld, en met name in Latijns Amerika, te herleiden tot de uit het Westen bekende patronen.

---

1) Deze gedachte heb ik nader uitgewerkt in 'Denken, Handelen en Geloven', **De Nieuwe Stem**, Jg. 16 ('61), p. 643-658.

De conclusies, waartoe hij komt, vallen samen met die welke wij kunnen trekken uit de studie van het moderniseringsproces in India en Japan, om van China al niet te spreken.

Zo blijkt het helemaal niet zo te zijn, dat de 'modernisering' perse zou moeten samen gaan met het verdwijnen van wat Amerikaanse sociologen 'particularisme' noemen. Particularistische elementen — waaronder familierelaties en -loyaliteiten, maar evengoed een solidariteit op nationale basis, zoals in Japan — blijken zeer goed met een moderniseringsproces samen te kunnen gaan, en dit zelfs onder bepaalde omstandigheden te kunnen ondersteunen. Het persisteren van traditionele structuren — zoals in India de kaste — kan zeer goed samengaan met het vervullen, door zulke structuren, van een 'moderne' aan de nieuwe economische en sociale verhouding aangepaste functie. Ook in een Aziatisch stedelijk milieu blijken traditionele structuren, en vaak ook traditionele culturele verworvenheden, zich zeer goed en voor lange tijd te kunnen handhaven. Het blijkt bij een diepere studie van een reeks niet-Westerse samenlevingen, dat Lerner's conceptie van een uniform moderniseringsproces wel zeer simplistisch is. De vergelijkende studies van Eisenstadt tonen duidelijk aan in hoeveel uiteenlopende gedaanten het 'moderniseringsproces' zich kan voordoen, en hoe aanvechtbaar het is, het West-Europese model tot universeel ontwikkelingsschema te proclameren.

Zelfs kan een studie van de moderniseringsprocessen in Azië er toe leiden, het stereotiepe beeld van de West-Europese ontwikkeling aan een hernieuwde studie te onderwerpen. Zo kan bijvoorbeeld de onmiskenbare aktieve rol, die de Japanse bureaucratie heeft gespeeld in de Japanse industriële revolutie, onze ogen doen opengaan voor de betekenis, die de overheid in onze eigen Westerse economische ontwikkeling heeft gespeeld. Er bestaat bij ons een geijkte, 'traditionele', beeldvorming — waar ook Max Weber niet aan is ontkomen — die de industriële revolutie en de verdere economische ontwikkeling in het Westen volledig toeschrijft aan de individuele kapitalistische ondernemer. Het 'mercantilisme' vond in onze economische geschiedenis wel een plaats — maar vooral als storend element. Ik meen, dat in de laatste tijd een herwaardering van het mercantilisme

op gang is gekomen. Het zou best kunnen zijn, dat de rol van de bureaucratie bij het op toeren brengen van de economische ontwikkeling in het Westen bij grondiger studie veel positiever zal blijken, dan tot dusver is aangenomen. Hierdoor zou de afstand tot de moderniseringsmodellen in Japan, Rusland en China geringer worden dan het tot dusver leek.

Zo is het ook helemaal niet zo zeker, dat urbanisatie in onze West-Europese wereld onverbrekelijk was verbonden met het ineenstorten van traditionele structuren, en met een opkomst van een extreem individualisme. Ook in de negentiende-eeuwse steden, hier bij ons, in Engeland en in de Verenigde Staten, vervulde de uitgebreide familie, als economische eenheid dikwijls verplaatst van het platteland naar de stad, een belangrijke economische functie. Ik hoef hier slechts te wijzen op familieromans als *De klop op de deur* en *De Opstandigen*, op *The Forsyte Saga*, en op Lundberg's historische studie van *America's Sixty Families*.

Nu kan men zich afvragen, of men het persisteren van traditionele structuren, met moderne functies, niet tot een overgangsfase kan rekenen; of men dus Hoetink's gegevens over Latijns Amerika, en die welke ik U noemde, uit landen als India en Japan, niet als 'transitional' mag kenschetsen. Maar zelfs dit is erg twijfelachtig. Wij moeten ons niet laten leiden door de *traditionele* voorstelling, dat alle sociale structuren zich ontwikkelen in de richting van een groeiend individualisme. Ons eigen modern 'zuilenstelsel' moet ons daarvoor al waarschuwen, naast de groeiende rol van het bureaucratisch apparaat in de 'moderne' westerse wereld. En William H. Whyte's studie over *The Organization Man* maakt ons duidelijk, dat de hier door mij geschetste tendenties zich niet tot Nederland beperken.

Een factor, die de parallelie van de historische processen telkens opnieuw doorkruist, is de tijdsfactor. Aan de ene kant beslist de periode, waarin een bepaald proces aanvangt, vaak over de mogelijkheid om het proces ook ten volle te realiseren. De evolutie in een deel van de wereld laat de rest van de wereld niet onberoerd. De Westerse expansie heeft bepaalde parallelle processen in de niet-Westerse wereld gestimuleerd, andere afgeremd. Om een voorbeeld te noemen: in een wereld, die economisch opgedeeld is in

machtsinvloeden van een aantal wereldconcerns, is de mogelijkheid voor een embryonale Aziatische handelsmiddenstand om tot volle wasdom te komen, sterk verminderd. Clifford Geertz heeft aangetoond hoe, in een klein stadje in Oost-Java, de wereldcrisis van 1930 in feite het lot van de kleine Javaanse ondernemertjes heeft bezegeld.[1])

Maar wanneer een bepaald parallel proces zich wel afspeelt, kan het tijdsverloop, waarin het zich voltrekt, sterk variëren. Wij kennen zowel stroomversnellingen als stroomverlangzamingen uit de geschiedenis. Juist de tijdsfactor maakt het voorspellen in de sociale wetenschappen zo bijzonder moeilijk, daar wij wel de richting van een ontwikkeling kunnen schatten, maar veel moeilijker het tempo. En juist die tijdsfactor maakt, dat de kans helemaal niet uitgesloten is dat bij een betrekkelijk lange tijdsduur andere factoren, soms wederom met andere parallelle processen samenhangend, de oorspronkelijke tendentie komen verstoren of afbuigen.

Het is niet mijn bedoeling, hiermee terug te keren tot Locher's possibilisme. Wel wil ik met nadruk wijzen op de gecompliceerdheid van de poging, door middel van historische parallellen een toekomstige ontwikkeling vast te stellen. Wie heeft trouwens ooit gezegd, dat beoefening van de sociologie gemakkelijk is?

De verwaarlozing van de variatie in de tijdsfactor vormt wel de grootste zwakte van Rostow's groeischema. Het is niet mogelijk, zonder de feiten geweld aan te doen, historische processen in een vast tijdschema te dwingen. De Poolse economisch-historicus Witold Kula [2]) heeft eens aangetoond, dat het in de historie van zijn land herhaaldelijk is voorgekomen, dat een 'take-off' in feite, volgens Rostow's definitie, al had ingezet — maar dat de ontwikkeling toch weer, door bepaalde remmende factoren, in het zand liep. Rostow's conceptie gaat uit van een zeker automatisme. Is het vliegtuig eenmaal van de grond, dan gaat alles verder vanzelf. In een in tijd begrensd proces krijgt het vliegtuig de goede hoogte, en daarna hoeven wij er niets meer aan te

---

1) Clifford Geertz, **The Social History of an Indonesian Town,** 1965.

2) Witold Kula, **Les débuts du capitalisme en Pologne dans la perspective de l'histoire comparée,** 1960.

doen: ontstaat een periode van 'self-sustained growth', met automatische besturing.

In feite strekt Rostow's betoog er toe, de invloed van de Russische revolutie weg te verklaren. Hij wil – en dat is voor mijn gevoel de kern van zijn hele theorie – aantonen, dat de eigenlijke 'take-off' in het keizerlijke Rusland al vóór de Eerste Wereldoorlog beëindigd was. Rusland zou dus ook zonder de revolutie kalmpjes naar het stadium van 'self-sustained growth' hebben kunnen freewheelen. Revoluties waren daarvoor volstrekt niet nodig.

Niet voor niets noemt Rostow zijn boek dan ook een 'non-communist Manifesto'. In tegenstelling met het Manifest, waartegen het zich richt, is het ondialektisch – maar daardoor ook volstrekt onhistorisch.

Om het evolutieproces te begrijpen, moeten wij namelijk inzien dat de tijdsfactor, de mogelijkheid van terugslagen èn van revoluties, wezenlijk is voor een begrip van het historisch proces.

Lang niet ieder proces van verandering is een proces dat naar het doel – 'modernisering' – leidt. Er zijn heel wat processen, die in omgekeerde richting verlopen. Clifford Geertz heeft zulke processen 'involutie' genoemd, met een term die hij aan Goldenweiser [1]) ontleende. Als voorbeeld noemt hij de steeds verder gaande intensivering van de landbouw op Java, en de daarmee gepaard gaande groeiende afhankelijkheid van de Javaanse *tani* van de traditionele dorpsstructuur.

Deze involutie, die op Java al in het midden van de 19e eeuw zou hebben ingezet, belemmert volgens Geertz iedere poging om een werkelijk moderniseringsproces aan de gang te brengen.

Naar de interpretaties van zekere multilineaire evolutionisten zou men hier misschien toch weer van 'evolutie' moeten spreken, en wel van een toenemende adaptatie aan de plaatselijke fysieke omstandigheden. Maar in *breder* evolutionistisch verband is de term 'involutie' juist gekozen. Tegelijkertijd maakt het constateren van zulke 'involutie'-processen duidelijk, dat er omstandigheden zijn waarbij het

---

[1]) Clifford Geertz, **Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia, 1963.**

bereiken van 'modernisering' langs de weg van geleidelijke 'evolutie' niet denkbaar is, en waar slechts een revolutionnaire stroomversnelling tot dit doel kan leiden.

Het wordt tijd tot ons uitgangspunt terug te keren: een poging om partij te kiezen in de discussie in Amerika tussen de multilineaire en de universele evolutionisten, of – derde mogelijkheid – om tot een samenvattende visie te komen die beide aspecten recht doet wedervaren. Onze analyse van een reeks 'moderniserings'processen heeft ons een basis verschaft, waarop wij nu met meer vrucht het theoretische probleem kunnen aanvatten.

Aan de ene kant zou de veelvormigheid van de 'moderniseringsprocessen' in de richting kunnen wijzen van een multilineair evolutionistisch schema. Het is duidelijk, dat er meer wegen naar Rome leiden – en dat de wegen ook wel naar Delhi, Peking of Rio de Janeiro kunnen leiden.

Maar tegelijkertijd hebben wij telkens weer opnieuw die verschillende wegen met één gezamenlijke term moeten aanduiden: modernisering. Hieruit blijkt toch dat, hoe dan ook, de uiteenlopende ontwikkelingsprocessen bepaalde trekken met elkaar gemeen hebben. Over de gehele wereld gezien is het historisch proces er een van differentiatie, maar tegelijk van convergentie.

Anders dan Julian Steward meent, is het tòch wenselijk ons in de universele evolutie te verdiepen, en te trachten tot een conceptie te komen, die boven de verbijzondering in 'cultural areas' uitkomt.

Ik meen, dat Sahlins en Service in hun al eerder door mij genoemd boekje *Evolution and Culture* op een bijzonder vruchtbare manier de twee evolutionistische zienswijzen in één overkoepelende conceptie hebben geïntegreerd.

Zij beginnen met het volle pond te geven aan de multilineaire processen, zoals Steward en de zijnen die, elk voor een bepaalde 'cultural area', hebben getracht aan te tonen. Deze, soms min of meer parallel verlopende, processen vinden ook in hùn universele visie een plaats.

Zoals in de dierenwereld iedere soort probeert zich aan te passen aan het fysieke milieu, zo vinden wij ook in de maatschappelijke structuren de tendentie om telkens weer nieuwe aanpassingsvormen te beproeven, in antwoord op de uitdagingen die het milieu aan de menselijke gemeen-

schappen stelt. Vandaar de grote culturele verscheidenheid. Het adaptatieproces leidt echter ook dikwijls tot verschijnselen van stagnatie; voorzover verandering door de omstandigheden afgedwongen wordt, proberen de diverse culturen '(to change) just enough so that they would not have to change . . .' [1]).

Maar hiermee is niet alles gezegd. Want naast deze min of meer los van elkaar staande deelprocessen is ook een ander element in de maatschappelijke ontwikkeling terug te vinden: een *algemene* tendentie tot grotere beheersing van het fysiek milieu, in de allereerste plaats te meten aan een steeds intensiever gebruik der energiebronnen. Maar tevens wordt deze 'vooruitgang' bereikt door de ontwikkeling van steeds ingewikkelder, enerzijds meer gedifferentieerde en beter gespecialiseerde, anderzijds beter geïntegreerde organisatievormen. En dit is een proces dat slechts zéér betrekkelijk met die adaptatieve differentiatie samenvalt.

De evolutie van de mensheid als geheel wordt nu sterk bevorderd door een factor, die in de dierlijke evolutie ontbreekt: de mogelijkheid van culturele spreiding, en ontlening van cultuurelementen aan andere culturen. Hiermee wordt een cumulatief proces mogelijk, dat boven de multilineaire deelprocessen uitstijgt.

Bij de uitwerking door Sahlins en Service van de wijze, waarop de universele evolutiegang verloopt, treffen wij twee gedachten aan, die ons als Nederlanders sterk moeten frapperen. Ten eerste poneert een van de medewerkers aan het boekje, David Kaplan, 'the law of cultural dominance', die het differentiatieproces doorkruist. Hoe hoger het ontwikkelingsniveau van een beschaving, hoe groter haar tendentie om zich over grote gebieden uit te spreiden. Hier denken wij aan Romein's poging, om de grote agrarische beschavingen samen te vatten met de misschien toch minder gelukkig gekozen term 'Algemeen Menselijk Patroon'. De Amerikaanse auteurs zelf wijzen op het beperktere, en daardoor meer overtuigende voorbeeld van de Chinese agrarische beschaving, die zich naar het Zuiden gestadig uitbreidde, en aan de andere kant nomadische invallers uit het Noorden telkens opnieuw absorbeerde. 'China cannot be ruled on

---

[1]) Citaat van Braidwood, bij Sahlins en Service, **op cit.**, p. 55.

horseback' zoals een Chinees staatsman zei. Eveneens valt onder deze 'wet' de hedendaagse tendentie van de 'Westerse afwijking' van het AMP – die ook door Romein is gesignaleerd – om zich over de ganse wereld te verbreiden.

Maar ook in de wijze waarop het creatieve evolutieproces tot stand komt, volgen de schrijvers een gedachtengang die merkwaardige overeenkomst vertoont met die van Jan Romein. In feite doet Elman Service niet anders dan Romein's wet van de 'dialectiek van de vooruitgang', ook wel genoemd de wet van de remmende voorsprong, opnieuw formuleren. Hij heeft er alleen een andere benaming voor: 'the law of the evolutionary potential'. En het lijkt mij ook vast te staan, dat hier *niet* van culturele ontlening sprake is, maar van een onafhankelijke parallelle ontdekking [1]). Ook Service toont aan, dat juist de niet te sterk gespecialiseerde culturen, evenals in de dierenwereld de minder gespecialiseerde soorten, een grotere 'evolutionary potential' bereiken. En hij besteedt grote aandacht aan de 'leapfrogging effect', het kikkersprong-effect – aan het overspringen van stadia, die de evolutie in een voorafgaand min of meer parallel verlopend proces had moeten doorlopen. Evolutie is een discontinu proces.

Ik ben van mening, dat deze, in hoofdtrekken al 25 jaar eerder door Romein ontwikkelde, dialectische visie op het het evolutie-proces, die ook goed aansluit bij de huidige wetenschappelijke opvattingen van de biologische evolutie, op overtuigende wijze de schijnbaar paradoxale elementen van het maatschappelijk evolutieproces in zich verzoent. Op deze manier wordt niet elke 'sociale verandering', elke aanpassing aan een milieu, *eo ipso* tot 'vooruitgang' verklaard, maar wordt er een criterium gesteld, waaraan afzonderlijke processen gemeten kunnen worden. Maar deze 'vooruitgang',

---

1) In mijn korte bijdrage tot het Romein-nummer, 'De Dialektiek en de Europese afwijking', **De Nieuwe Stem**, Jg. 17 (1962), p. 754—759, heb ik gewezen op het vruchtbare van de poging, Romein's conceptie van het Algemeen Menselijk Patroon in verbinding te brengen met zijn Dialectiek van de Vooruitgang, voor een goed begrip van de wijze waarop het maatschappelijk evolutieproces verloopt. Zoals Sahlins en Service het werk van Romein niet kenden, was ik wederom onbekend met hun studie.

evolutie dus, wordt tevens niet langer gezien als een automatisch proces, maar geplaatst in een algemeen raam, waarin differentiatie, stagnatie en stroomversnellingen evengoed hun plaats vinden.

Bijzonder interessant is ook de visie van de schrijvers van *Evolution and Culture* op het feodalisme. Ook volgens hen is het niet toevallig dat de kapitalistische ontwikkeling in *feodale* samenlevingen plaatsgreep. Maar dat ligt *niet* aan een voorsprong van deze samenlevingen boven bijvoorbeeld het Chinese Keizerrijk [1]), maar aan hun achterstand. De mindere volmaaktheid van het staatkundig systeem liet méér mogelijkheden open voor de verdere ontwikkeling van krachten, die in een meer geperfectionneerd bestuurssysteem beter onderdrukt waren.

Anderzijds meent Service dat China, juist door zijn in de 19de eeuw opgelopen achterstand, nu, misschien paradoxaal wanneer men het van Japans standpunt beschouwt, een groter potentieel bezit 'om binnen te treden in het nieuwe, radicaal van het vorige verschillende industriële stadium, dat gebaseerd zal zijn op een electronische opzameling en doorzending van energie, verworven uit nieuwe energiebronnen, als kernenergie of rechtstreekse zonne-energie'.

Service eindigt met een hartstochtelijk appel aan zijn landgenoten om begrip op te brengen vóór de specifieke vormen, die het moderniseringsproces in een land als China aanneemt, en haast onontkoombaar móet aannemen. En hij haalt aan het slot van zijn hoofdstuk de volgende woorden van Tylor aan: 'De kennis van 's mensen levensloop vanaf een ver verleden tot heden zal ons niet slechts helpen de toekomst te voorspellen, maar kan ons ook leiden bij onze taak om de wereld in betere staat achter te laten dan wij haar aantroffen.'

---

1) Ik ben het met Sahlins en Service eens, dat het gebruik van de term 'feodaal', voor een structuur als het Chinese keizerrijk, door Russische en Chinese marxisten, minder gelukkig is. Hetgeen allerminst betekent, dat Wittfogel's conceptie van een 'Orientale despotie' wel passend zou zijn. Structuren als het Chinese keizerrijk of het Mogolrijk waren allerminst monolitisch. Persoonlijk geef ik de voorkeur aan Max Weber's typologie als 'patrimoniale bureaucratie'.

Gerard J. M. van het Reve

ROMANTIEK DER RODE REVOLUTIE

2. De' Troelstra-revolutie'.

Mijn eerste indrukken als kamerverslaggever waren nogal verward, naar ik mij herinner. Men had mij, met nog twee andere verslaggevers, een plaatsje ingeruimd op de publieke tribune. Op de eigenlijke perstribune, zo deelde de vriendelijke suppoost mij mee, was absoluut geen plaats meer. Ik vond het best, maakte kennis met de beide collega's, – ze waren van de provinciale pers – en ik vond ze allebei vriendelijk en behulpzaam. Ze hadden me stellig graag alle informaties gegeven, die ik maar wenste of nodig had, maar ik vroeg niets en keek het zaakje in alle kalmte aan. Ik had het me indrukwekkender en plechtiger voorgesteld. Er was een spreker aan het woord, hij las zijn rede voor. Na hem kwam er een ander en vervolgens de daaropvolgende. Geen mens behalve de voorzitter scheen te luisteren. Onderwijl bewogen verschillende kamerleden zich ongedwongen door de zaal, hielden onderlinge gesprekken en leken stuk voor stuk met héél andere dingen bezig dan met wat er hier aan de orde was. Ik geloof overigens dat ik zelf, hoewel me nauwelijks één woord ontging, ook maar een vaag besef had van wat er eigenlijk behandeld werd. De opeenvolgende sprekers leken allemaal voor zichzelf te spreken, ze gingen niet in op wat hun voorgangers hadden gezegd en ik kon er met de beste wil van de wereld nauwelijks enig verband in vinden. Om een uur of vier had ik er schoon genoeg van, ik wandelde naar het station en nam de eerste de beste trein naar Amsterdam. In de trein, onder het genot van een sigaar, vond ik toen de simpele oplossing van mijn probleem: je koopt straks het avondblad van het *Handelsblad*, daar staat al een stuk van het verslag van vandaag in en als je dan morgen met de eerste post het officiële analytische verslag ontvangt, dan heb je alle materiaal dat je nodig hebt. Je verwerkt daar dan je eigen indrukken als oor- en oog-

getuige doorheen en je levert een prima verslag in! Het was als het ei van Columbus zo eenvoudig en voor de hand liggend! Thuis zette ik triomfantelijk mijn plan de campagne uiteen. 'Kun je dat zo dan wel doen, jongen?' vroeg mijn vrouw nog bezorgd.

Ik wist haar te overtuigen, dat ik niets onbehoorlijks van plan was. Ik maakte eenvoudig gebruik van materiaal dat immers voor iedereen toegankelijk was? En het was toch de bedoeling dat het gebruikt zou worden? Anders was het maar verspilling van het werk van die journalisten en stenografen? Bovendien had ik toch ook mijn eigen waarneming? Ik zou een verslag maken, geschikt voor onze lezers, zodat ze zich een oordeel zouden kunnen vormen. Mijn tekort aan ervaring zou ik gemakkelijk kunnen weg werken omdat ik méér tijd kon besteden: ik hoefde het immers pas morgenochtend klaar te hebben.

Ik had de indruk dat mijn vrouw er toch niet helemaal gerust op was. Maar de volgende morgen kon in de posteditie van onze krant mijn eerste kamerverslag verschijnen. Het vond algemene waardering. Ik maakte natuurlijk geen geheim van mijn schrandere oplossing, maar dat deed blijkbaar niets af aan de mij toegezwaaide lof.

'Hoe je 't hem lapt, dat komt er niet op aan', zei Nutters, 'als je 't maar klaarspeelt!'

Zonder dat 'analytisch verslag' zou ik er misschien niet veel van terecht hebben gebracht. Dat kostte in die tijd maar vijftig cent per jaar, thuis bezorgd. Toch had het maar betrekkelijk weinig abonné's. Politiek-geïnteresseerden leerden uit dit vrijwel stenografische verslag alle of bijna alle kamerleden althans bij naam kennen en tot welke partij ze behoorden. Met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging verflauwde de belangstelling voor dit verslag aanmerkelijk. Met de opheffing van het systeem der kiesdistricten immers 'verloren' de kiezers hun eigen district en konden ze ook niet meer, in de mate als voorheen, in de activiteiten van het 'eigen' kamerlid geïnteresseerd zijn. Maar, zo oordeelde men optimistisch, nu kwam er ook een eind aan de bekrompen 'kerktoren-politiek'. De politieke horizon der kiezers zou zich nu verder kunnen uitstrekken dan tot het beperkte uitzicht dat de eigen kerktoren tot nu toe had geboden. In elk geval had de SDP – die nu weldra

de naam Communistische Partij zou aannemen – aan de evenredige vertegenwoordiging haar twee kamerleden te danken en bij de uitslag van de verkiezingen was zelfs de kans op drie zetels vrij groot gebleken.

Dat wij allemaal in meerdere of mindere mate rode revolutie-romantici waren, staat, dunkt mij, wel buiten twijfel. Maar wij wilden dat niet gezegd hebben; we beroemden er ons immers op, dat we bij de beoordeling van de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen steunden op wetenschappelijk-gefundeerde theorieën, op ontledingen naar marxistisch recept?

In de eeuwige strijd tussen realiteit en romantiek scheen de realiteit echter niet altijd de sterkere te zijn. Ook scheen de werkelijkheid in onze snel veranderende situaties zich soms nauwelijks van romantiek te onderscheiden. Het was dus niet verwonderlijk dat er bij de beoordeling van bepaalde gebeurtenissen meningsverschillen aan de dag traden. Om hierover althans enkele bijzonderheden te kunnen vermelden moet ik de draad van mijn verhaal even onderbreken.

Ik ga dan terug naar de 21ste oktober van het jaar 1916, de dag waarop de Oostenrijkse minister-president graaf von Stürgkh door Friedrich Adler met een pistoolschot werd doodgeschoten. Graaf Stürgkh was een der hoofdschuldigen aan het uitbreken van de wereldoorlog, hij was dus een oorlogsmisdadiger in alle betekenissen van het woord. Het betrof hier dus geen moord, maar een terechtstelling. Dat de dader geheel op eigen verantwoordelijkheid handelde deed aan dit feit niets af. Hij was eenvoudig een voltrekker van een volkomen gerechtvaardigd vonnis. Reeds op 23 oktober, twee dagen na de welgelukte aanslag, schreef Wijnkoop een hoofdartikel onder het opschrift 'Het Signaalschot', waarin hij Adlers daad verklaarde en billijkte. Van Ravesteyn sloot zich hierbij aan, maar Henriëtte Roland Holst en Anton Pannekoek o.a. schreven stukken in tegengestelde zin. Ze verwierpen persoonlijke aanslagen, óók in dit wel zeer speciale geval, dat naar de mening van de meesten onzer niet mocht worden vergeleken met de aanslagen der Russische nihilisten uit een vroeger tijdperk.

Ik was vol bewondering voor Friedrich Adler en kon het wel eens zijn met Wijnkoops argumentatie. Maar ik vroeg

me af hoe Gorter er over dacht. Niemand scheen het te weten, totdat eindelijk op 26 november 1916 in de *Tribune* een gedicht van Gorter werd opgenomen, 'Andreas', dat later in Gorters grote dichtwerk *Pan* een plaats zou krijgen. Ziehier een fragment uit dit machtige gedicht:

O Poëzie, bestraal mij met uw stralen
Nu ik dien morgen zag voor het eerst een Man
Opkomende uit de zee van slavernij.
Ik ging naar het hoog huis van eenen man,
Dien ik gezien had in die werkplaats sprekend, –
Andreas zijn naam – en die tevergeefs
D' arbeiders tot verzet had aangespoord –
Hij was een sterlelie tusschen de menschen. –
Hij had altijd in zijn hoofd de gedachte
Van Vrijheid der Menschen. –
Die man besloot nu op den nieuwen dag
Een daad te doen die de arbeiders wekte.
Hij ging vast op de lichte straten henen,
Iets bevende, maar diep in zich zeer vast. –
En toen hij ontmoette een zeer hooge
Abstractie van de Macht die de arbeiders
Neerdrukt, schoot hij hem tot een doode,
En zat in de gevangenis zeer stil
Als een vogel, eene lichte kanarie
Die niet zingt, of een stille adelaar
in 'n beestentuin. –
En de abstractie van de gele macht
Van 't goud, de sombre menschen, die geen menschen
Meer zijn, het ontuig, dat de wet en 't onrecht
Handhaaft en spreekt, kwamen dien eigen middag
Bijeen en veroordeelden hem ter dood.
En d' hooge man, hoog zoals eene ster
Uit den hemel gevallen, van menschenliefde,
Als een gele lelie, werd buiten de stad
Langs een heuvel omhoog gebracht naar 'n galg. –
Ik ging met hem zooals een stille schaduw. –
En denkende probeerde hij te denken
Aan zijn studie, aan al die kracht'ge menschen
Die 't eerst het evangelie der gelijkheid
Brachten. En hij trachtte zeer stil,
Aldoor tot zich zelf met iets falende
Stem, maar die uit zijn diepste geweten kwam
Te zeggen: "De Menschheid is 't Allerhoogste,
De Menschheid is het Allerhoogste. De Menschheid

Is 't Allerhoogste. En de eeuwige Vrijheid."
Hij hield dit duizlend vast en dacht dit telkens
Tusschen de schemerende gezichten door
Der Wereld.
De eeuw'ge, eeuw'ge Vrijheid, de eeuw'ge
Der Menschheid." En zoo wankelde hij niet.
Men heesch hem op. Maar hij wankelde niet.
Men liet hem vallen. Maar hij wankelde niet.
"Eeuwig, eeuwig", dacht hij, "eeuw'ge vrijheid
Voor de Menschen." En zoo stierf hij. Was dood.

Friedrich Adler werd in het gevang geworpen, een doodvonnis werd uitgesproken maar het werd niet voltrokken. Het autoritaire systeem in Oostenrijk scheen hiervoor nog terug te deinzen, maar Friedrich Adler moest nog meer dan twee jaar lijden vóórdat zijn vader, Victor Adler, hem in de novemberdagen van 1918 uit zijn kerker kon bevrijden. Victor Adler, inmiddels minister-president geworden, werd toen bij de Oostenrijkse keizer ontboden om namens de regering aan de Rijksraad volmacht te geven, onderhandelingen over een wapenstilstand in te leiden! Victor Adler weigerde die volmacht te geven en hij voegde de keizer, in tegenwoordigheid van de Rijksraad toe, dat 'de factor die de oorlog had ontketend hem nu ook maar zelf diende te beëindigen!' De keizer deed daarop afstand van de troon en Victor Adler stierf drie dagen later; zijn hart had het door overgrote emotie begeven.

Van een dergelijke ontwikkeling, hoe onvermijdelijk wij die misschien hadden gedacht, kon men in november 1916 nog niets bevroeden. Wij namen toen met instemming kennis van het feit, dat het socialistische blad der Duitse emigranten, deserteurs en vluchtelingen, *Der Kampf*, dat in Amsterdam uitkwam en op de drukkerij van de *Tribune* werd gezet en gedrukt het 'Politieke Testament' van Friedrich Adler kon publiceren. Het zou er toe bijdragen, – aldus oordeelde de *Tribune* – om 'de laatste resten van de mechanische opvatting der marxistische leer' uit te bannen.

In hoever de daad van Friedrich Adler werkelijk een 'signaalschot' voor de revolutie betekende, bleek moeilijk na te gaan. In elk geval werd er in onze pers nergens een direct verband gelegd tussen Adlers daad en het uitbreken van de Russische revolutie. Trouwens toen in maart 1917 in Petro-

grad de revolutie uitbrak, wekte dit gebeuren aanvankelijk weinig geestdrift. Ik herinner me dat de *Tribune* de situatie nogal pessimistisch beoordeelde. Neen, de revolutie van 1905 kon zelfs niet vergeleken worden met wat er zich nu in Rusland afspeelde. Sinds de twaalf jaren die er inmiddels waren voorbijgegaan was het imperialisme zóveel sterker geworden, dat men niet teveel gelijkenis moest zoeken tussen 1905 en 1917! Ook toen de namen bekend werden van de leden der nieuwe regering Lwow, waarschuwde de *Tribune* voor al te hoge verwachtingen. In die dagen hield Wijnkoop een rede over de Russische revolutie en daarin klonk ook een voorzichtige reserve. Henriëtte Roland Holst scheen minder bevreesd voor de rode revolutie-romantiek: zij publiceerde optimistische informatieve artikelen, kanttekeningen op de berichten en de beschouwingen van correspondenten in de burgerlijke pers.

Spoedig daarop werd de kwestie van het al of niet deelnemen aan een internationale conferentie te Stockholm actueel. Die conferentie vond plaats in juni 1917 en had, naar gezegd werd, ten doel de voortgang van de wereldoorlog te stuiten door de banden tussen de arbeiderspartijen weer te herstellen. De conferentie werd een jammerlijke mislukking omdat er eigenlijk alleen representatieve delegaties waren uit Duitsland en Oostenrijk en uit de neutrale landen. De *Tribune* beschouwde de conferentie als een bijeenkomst van 'meerderheidssocialisten' waarvan het keizerlijk Duitsland voordeel verwachtte. Wie er heen ging verlaagde zich tot een handlanger van de 'socialisten' à la Scheidemann en van de Duitse keizerlijke regering. Niettemin waren er sommigen onder ons, die het nuttig oordeelden aan de conferentie deel te nemen. Ik was het niet met hen eens.

Men kan er de oude Karl Marx geen verwijt van maken, dat wij ondanks al onze 'marxistische' theorieën en analyses telkens weer tot diepgaande meningsverschillen konden komen. Karl Marx was stellig een zeer scherpzinnig man, maar hij kon behalve Karl Marx niet ook nog bijv. een Freud of een Einstein zijn. Wat in de denkbeelden van Marx van blijvende waarde is gebleken, is in het arsenaal van de wetenschap opgenomen en in die zin wordt zijn betekenis

ook in de huidige tijd vrij algemeen erkend. Maar aan zijn uitspraken kan tenslotte geen absolute bewijskracht worden toegeschreven. Uiteindelijk geldt ook voor de marxistische theorieën het bekende citaat uit Goethes *Faust:* 'Grau, teurer Freund, ist alle Theorie. Und grün des Lebens goldner Baum'.

Grauw, diep grauw, scheen mij althans het visioen dat Herman Gorter, mijn dichter en nog steeds mijn held, voor mijn levensblije en optimistische ogen ontrolde, toen hij in augustus 1917 in de tweede verbeterde druk van zijn brochure *Het Imperialisme, de Wereldoorlog en de Sociaal-democratie* het perspectief der wereld als een onverbiddelijk noodlot afschilderde:

> "Geweldige kapitaalmassa's zijn vernietigd. Waren zijn er niet of niet noemenswaardig geproduceerd. De grondstoffen ontbreken. De machines zijn versleten of vergaan. De industrie is alleen voor de oorlog ingericht. De transportmiddelen zijn verbruikt. Gehele vloten liggen op de bodem der zee. Millioenen verminkten en weduwen en wezen bevolken de staten.
> Enorme schulden liggen op de volken. De renten alleen overtreffen de staatsinkomsten van vóór de oorlog. De staat kan die schuldenlast annuleren. Maar dan is de private kapitalist geruïneerd. Hij kan trachten ze te betalen. Maar dan wordt de bevolking tot het gebeente uitgezogen. In beide gevallen dreigt de arbeidersklasse de ondergang. Werkloosheid en honger zullen de arbeidersklasse na de oorlog teisteren. Misschien dreigt zelfs wereldhongersnood.
> De enige die hier helpen kan is de staat.
> Maar de staat in handen der kapitalisten, zal de arbeiders niet uit hun nood willen of kunnen redden. Hij zal juist alleen de kapitalisten zien te redden door de stakingen der arbeiders onmogelijk te maken, hen nog sterker uit te buiten, hen te dwingen tot arbeid.
> Hij zal de productie regelen voor het kapitaal, en daartoe hen, die zich onderwierpen om oorlog voor hen te voeren, tot slaven maken, tot slaven der syndicaten en trusts. Hij zal het staatssocialisme invoeren, dat de arbeiders volkomen tot slaven maakt.
> Maar de staat in handen der kapitalisten zal ook niet de onmiddellijke noden der arbeidersklasse, de honger en de werkloosheid kunnen voorkomen noch lenigen in vol-

doende mate. Daartoe zal hij de nodige gelden niet geven.
Wat blijft er dus over voor de arbeidende klasse?
Als de staat het enige lichaam is dat hen redden kan.
Als de staat in handen van de bezitters hen juist geheel tot slaven maakt. Dan moeten zij zichzelve meester maken van de staat, en door hem, zichzelve redden.
En om zichzelve te redden moeten zij hem omzetten in een socialistische maatschappij, die voor alle arbeiders zorgt en waarin het privaatbezit is opgeheven."

Het leek mij toe dat Gorter de revolutie slechts als een mogelijkheid in een héél verre toekomst zag. Moest de wereld dan eerst helemaal leegbloeden? Ik kon dat niet aanvaarden en ik was dan ook werkelijk opgelucht toen enkele maanden later Gorter verklaarde, dat de 'Russische Maximalisten', daaronder verstond men in die dagen Lenin en zijn vrienden, de enige juiste taktiek in practijk brachten. Kort daarop (7 november 1917) volgde de staatsgreep der bolsjewiki, die alle voorspellingen ten spijt, de rode vlag der Sowjetmacht zó stevig boven het Kremlin in Moskou bevestigde, dat ze nu, na bijkans een halve eeuw, nog onbedreigd wappert. Lenins taktiek, dat weet men, eiste: omzetting van de imperialistische oorlog in de burgeroorlog. En het doel daarbij was: de kapitalistische staatsmacht totaal te verbrijzelen. Dit doel werd in Rusland bereikt. Het tsaristisch leger werd verslagen en ontbonden, het grootgrondbezit werd onteigend, de staatsschulden geannuleerd, alle machtsinstellingen en alle bezit van het industriële en van het bankkapitaal, van de tsaristische politie en justitie werden geliquideerd, evenals de tsaar himself. Lenin kreeg een steeds groter wordend gezag, hij was een man met een levendige fantasie, geen romanticus, maar een realistisch staatsman, die bereid was tot de uiterste grenzen van het mogelijke te gaan. Onder zijn leiding en die van zijn medestanders werd de tsaristische en de kapitalistische staatsmacht volkomen opgeruimd om plaats te maken voor de proletarische dictatuur. De vrees dat de Russische revolutie aan het agressieve Duitse imperialisme ten goede zou komen, zou ongegrond blijken. Het zou integendeel hoofdzakelijk de invloed en de uitwerking van de Russische revolutie zijn, die tenslotte het machtige Duitse keizerrijk en de daarmee verbonden Donaumonarchie de nederlaag zouden toebrengen.

Het wordt nu tijd, dat ik de draad van mijn verhaal weer opvat. In de Tweede Kamer waar ik plichtmatig een keer of vier in de week heenging, ontbrak vooralsnog de sfeer der rode revolutie-romantiek volkomen. Ik vond het er ronduit vervelend.

Omdat ik bovenal hongerig was naar nieuws uit Duitsland sprak ik veel met de Duitse revolutionairen, veelal deserteurs en vluchtelingen, die verenigd waren rondom het Duitse socialistische blad *Der Kampf*, dat, zoals gezegd, op onze drukkerij werd gezet en gedrukt. Omdat hun handschrift voor onze zetters moeilijkheden opleverde, gebruikten ze schrijfmachines, een techniek waar wij nog geen van allen aan toe waren! Ik kende verscheidenen van hen, o.a. Willy Schönbeck, de gebroeders Triebel en vooral Wilhelm Pieck. Op een avond bezocht ik een bijeenkomst van hun 'Arbeiter Bildungsverein', ik viel daar midden in een debatvergadering. Een internationaal bekende anarchist – Rudolf Rocker was zijn naam als ik me wel herinner – hield daar een betoog ten gunste van het anarchisme, doorspekt met tal van geleerd klinkende citaten. Wilhelm Pieck kwam in debat, ik vond hem een sympathieke, eenvoudige man. Hij was een zeer bekwaam meubelmaker, die overal terecht kon. Ik wist dat hij op de Duitse sociaal-democratische partijschool had gestudeerd en daar leerling was geweest van o.a. Rosa Luxemburg en van onze Anton Pannekoek. Hij scheen me niet tegen Rudolf Rocker opgewassen, hij leek mij overbluft door het vertoon van geleerdheid van zijn tegenstander. Ook voor het aandachtig luisterende gehoor was het onderwerp van het anarchisme blijkbaar nog splinternieuw. Pieck plaatste tegenover de citaten uit Bakoenin, Proudhon, Grave, Reclus, Stirner etc. een stuk of wat uitspraken van Marx en Engels, maar hij gaf blijk niet op de hoogte te zijn van de anarchistische leerstellingen. Dat kwam, zei hij, omdat hij geen vreemde talen kende. 'Dat hebt ge op mij voor', erkende hij bescheiden. Het leek mij dat de enige troef die hij in het debat wierp zijn uitroep was, dat de anarchisten wel uitmuntten in hun kreten van 'leve de revolutie!', maar dat ze tot nu toe er nooit in geslaagd waren een revolutie te doen slagen. 'De arbeidersklasse heeft verloren revoluties genoeg beleefd', zei hij, 'het kwam er nu op aan de proletarische revolutie te winnen!'

Wilhelm Pieck was de voorman van onze Duitse vrienden in Amsterdam. Als zodanig was hij de opvolger van Karl Minster, die ik niet heb gekend en die in december 1917 door de Duitsers ergens in Limburg over de grens werd gelokt en weggevoerd. Pieck scheen mij geen lenige geest, en wat hij eenmaal in zijn denken had opgenomen, liet hij niet weer los. Wilhelm Pieck bracht het, zoals men weet, tot staatshoofd, tot president van de Duitse Democratische Republiek, d.i. wat men gemeenlijk Oost-Duitsland noemt. En dat niettegenstaande Rosa Luxemburg van hem moet hebben gezegd: 'Hij was mijn ijverigste leerling, maar ook mijn domste!'

Aan Willy Schönbeck bewaar ik ook nog een paar herinneringen. Er was een protestvergadering belegd door het Revolutionair Vrouwencomité in Handwerkersvriendenkring (thans het bioscooptheater 'Kriterion'). Die vergadering stond onder leiding van mevrouw Koomans-Timmer en Henriëtte Roland Holst was de voornaamste spreekster. Ze hield een van haar hartstochtelijke redevoeringen, die haar hoorders tot grote geestdrift brachten. Er werd geweldig geapplaudisseerd en de kreet weerklonk 'Demonstreren!' Buiten stelden de mensen zich al op; mevr. Koomans-Timmer en Roland Holst plaatsten zich aan het hoofd van de stoet. Mevrouw Koomans-Timmer riep mij, die hier eigenlijk alleen maar als verslaggever fungeerde, met schelle stem toe: 'Vanter, waar gaan we naar toe?'

'Naar het hart van de stad!' antwoordde ik zonder aarzelen.

En toen trokken we langs de smalle Nieuwe Achtergracht naar het Weesperplein, we zongen 'De Internationale' naar de tekst van Henriëtte Roland Holst:

> De staat verdrukt, de wet is logen,
> De rijkaard leeft zelfzuchtig voort.
> Tot het merg wordt d'arme uitgezogen
> En zijn recht is een ijdel woord!
> Gij, die ons tot helden wilt maken,
> O, barbaren, denkt wat gij doet,
> Wij hebben waap'nen hen te raken,
> Die dorstig schijnen naar ons bloed!

Dat laatste nu, – dat van die waap'nen – leek me lichtelijk voorbarig. Toen we dapper het Weesperplein opgingen,

kwamen de 'rubberrabauwen' en de 'knolsmerissen' van verschillende kanten op ons toe om ons uit elkaar te drijven. Er vielen natuurlijk klappen en de mensen verspreidden zich zo goed ze konden. Toen, plotseling dook Willy Schönbeck naast me op. Hij had een pistool, hij liet het me zien. De man was kennelijk buiten zichzelf van opwinding.

'Zal ik .... Zal ik d'r op knallen?'

'Ben je gek geworden? Weg dat ding!' snauwde ik zo grof Duits mogelijk hem toe. In een flits ging het door mijn hoofd: hij is in de oorlog geweest! Ik leidde hem naar de kant van de Diamantbeurs, waarna we op het trottoir rustig verder gingen. Ik praatte kalm met hem, zei dat het allemaal niets om het lijf had. Zóver ging ik zelfs dat ik me de schijn gaf te geloven, dat hij het ook maar als een grap had bedoeld. Het hele incident was nu voorbij, de mensen hadden snel een goed heenkomen gezocht. Er waren wel wat klappen gevallen. Ook mevrouw Roland Holst had een klap gekregen. Ik schreef daar de volgende dag een fel stukje over.

In oktober 1918 vermeerderden zich de tekenen van de naderende Duitse nederlaag. Van Ravesteyn schreef op 3 oktober een artikel 'De Débacle', waarin hij betoogde dat voor het Duitse keizerrijk de débacle, de ineenstorting was begonnen. En hij voegde er aan toe, dat het Duitse volk, de Duitse arbeidersklasse, ook de gewapenden, de mannen in het leger, nu het onfeilbare middel in hun macht hadden om de militaire nederlagen en de diplomatieke rampen om te zetten in een voor de massa's heilzame werking. 'Ze zijn in staat het bestaande regiem omver te werpen, ze zijn in staat tot de revolutie!'

Hierbij sloot zich de verklaring van Lenin (3 okt. 1918) aan. Lenin was op 9 september gewond door de moordaanslag van Dora Kaplan. Daarom werd zijn verklaring voorgelezen in de zitting van het Centraal Uitvoerend Comité, ze luidde als volgt: 'Thans zullen zelfs de meest verblinde arbeiders van alle landen zien, dat de bolsjewiki gelijk hadden toen ze hun hele taktiek op de ondersteuning van de arbeidersrevolutie der ganse wereld bouwden en ook niet voor de zwaarste offers terugschrikten.'

Op 25 en 26 oktober waren er 'ongeregeldheden' onder de soldaten in de Harskamp op de Veluwe. Ik schreef daar

een artikel over onder de uitdagende kop 'Schitterend wapenfeit van Nederlandse soldaten' en ik suggereerde daarin dat de verbitterde soldaten van het aldaar gelegerde 2e en 3e bataljon 'kennelijk het sein van de algemene opstand niet hadden kunnen afwachten' met het gevolg dat 'de ruiten van de officierscantine weldra over de vloer rinkinkelden'.

> "De heren officieren bleek en zenuwachtig zochten tevergeefs naar hun gewone commandotoon. Die toch vermochten ze niet meer aan te slaan. En plotseling vielen de manschappen de schellen van de ogen. Ze zagen in, dat de macht der heren niets betekende tegenover hun eigen overweldigend aantal. Had iedere soldaat niet zijn geweer en 120 scherpe patronen?...."

De beroering in de Harskamp stond niet op zichzelf, er werden in die dagen incidenten gemeld uit verschillende plaatsen zoals Almelo, Amersfoort, Haarlem, Harderwijk, Den Haag, Geertruidenberg en Waalsdorp. Het was dus wel een beweging waaraan enige betekenis kon worden toegeschreven, maar van een werkelijk opstandige militaire actie was geen sprake. De soldaten hadden er genoeg van, het voornaamste en misschien het enige dat ze wilden was demobilisatie, ze wilden naar huis. Natuurlijk bleven de gebeurtenissen in Duitsland niet zonder weerklank in ons land, vooral toen in verschillende delen van Duitsland de ontevredenheid tot uiting kwam in stakingsbewegingen en er, tegen de koers der militaire aanvoerders in, een nieuwe regering werd gevormd door prins Max van Baden, waarin ook sociaal-democraten zitting kregen en die vredesonderhandelingen wilde inleiden. Op 4 november brak er in de Duitse marinehaven Kiel een opstand uit op de vloot, en kort daarop vergat een der hoogst bevelvoerende militaire leiders, generaal Groener, zijn eed van trouw aan zijn keizer en zegde hem in het hoofdkwartier te Spa, namens de Duitse weermacht de gehoorzaamheid op. De keizer nam daarop, nadat hij zich bij koningin Wilhelmina verzekerd had van een veilig ontvangst, de wijk naar ons land.

Op 11 november publiceerde de *Tribune* een manifest waarin het uitbreken van de Duitse revolutie een sein tot de zelfbevrijding van het arbeidende volk in het hart van Europa werd genoemd. Het manifest behelsde de oproep

tot het stichten van de Socialistische Republiek ook in Nederland.

In die dagen waren de zittingen der Tweede Kamer zeer bewogen. Als Wijnkoop aan het woord was, stonden er steeds een groot aantal kamerleden om hem heen, die vergeefs probeerden hem door interrupties van zijn stuk te brengen. In de zitting van 8 november verklaarde Wijnkoop, dat er al twintig soldatenraden in het leger waren gevormd. De SDAP-fractie bij monde van Klaas ter Laan en Troelstra eiste het aftreden van generaal Snijders, de toenmalige opperbevelhebber van het leger. Het was voor mij een zonderlinge gewaarwording toen Troelstra mijn eigen artikel over de beroeringen in de Harskamp in de Tweede Kamer ter sprake bracht. Ik moest er om lachen. Het was, zei Troelstra, helemaal geen schitterend wapenfeit van Nederlandse soldaten geweest. Wat het dan wel was geweest werd ik uit Troelstra's betoog niet gewaar. Het zal wel aan mij gelegen hebben.

Dat de gebeurtenissen in de Harskamp niettemin een bijzondere indruk op Troelstra hebben gemaakt, staat dunkt mij wel buiten twijfel. Dit werd enkele jaren geleden nog weer eens bevestigd door een interessante beschouwing in de rubriek 'Tussen Plein en Binnenhof' in de *Volkskrant* van 11 dec. 1962. Het desbetreffende artikel was eigenlijk gewijd aan de herdenking van de honderdste geboortedag van W. H. Vliegen, waarbij (kennelijk door een insider) verschillende niet met name genoemde vooraanstaande figuren in onderling gesprek ten tonele werden gevoerd. Terecht wordt daarbij aan Vliegen als de pionier der SDAP, als de geschiedschrijver der Nederlandse arbeidersbeweging, als kamerlid, senator, gemeenteraadslid en wethouder recht gedaan en bovenal wordt hij getekend als de grote tegenspeler van Troelstra in de novemberdagen van 1918:

> "Vliegen de grote socialistische pionier, één der dusgenoemde twaalf apostelen, die de SDAP hebben gesticht." — aldus wordt in het gesprek aan "een historicus" in de mond gelegd — „heeft het standaardwerk over het ontstaan, de opgang en de neergang van de SDAP zó nauwkeurig, zó objectief, zo warmhartig, zo gedocumenteerd op zijn naam staan, dat ik niet aarzel het te typeren als het allerbeste ooit over de periode tot en met 1919 over

de vaderlandse politiek in het kader der omwentelingen in Europa verschenen."

Van Troelstra werd in dit gesprek een veel minder vleiend beeld opgehangen, dat mij echter niet minder welgelijkend voorkomt dan dat van Vliegen.

"Ik herinner me nog als de dag van gisteren de spannende dagen van november 1918" — aldus een der gesprekspartners, hier aangeduid als een Oud-Minister — "Ik was toen lid van de Tweede Kamer. Ik zal het verloop van Troelstra's revolutie-poging nooit vergeten. In alle geledingen van ons volk heerste de bekende "kankerstemming" die altijd optreedt zodra er geknoeid wordt met het etensbakje. Elk uit het buitenland komend gerucht over revolutionaire woelingen betekende koren op de molen voor de minderheid in het bestuur der SDAP, de heren Troelstra, Van der Goes en Sannes. Maar toen op 26 october 1918 dienstweigering op grote schaal plaatsvond was Troelstra niet langer te houden ...."

Vliegen, zo wordt dan verder gezegd, nam Troelstra nog min of meer au sérieux, maar Schaper moest om hem glimlachen. Toen Vliegen zijn vriend Schaper er een verwijt van maakte, dat deze hem zo slap had gesteund, mompelde Schaper: 'laat hem maar gaan, er komt toch niets van.'

"Intussen geraakte Troelstra in alle staten: de Duitse keizer was bij Eysden over onze grens gevlucht: de Rotterdamse liberale burgemeester Zimmerman had met socialistische raadsleden over een overname van het gezag gesproken, de *Nieuwe Rotterdamse Courant* scheen voor de rode eisen gecapituleerd te hebben .... genoeg om de razende Roeland Troelstra de overtuiging bij te brengen, nu of nooit, in Rotterdam begint de victorie!"

"Vliegen, Schaper, Oudegeest, Wibaut en andere prominenten waren er gedurende de bewogen novemberdagen doodrustig op, dat er niets zou gebeuren. Maar Troelstra bleef onhandelbaar en toen hij op 11 november de bedwelming onderging van een luid applaudisserende, demonstrerende en hem ovaties brengende volksmenigte was het hoge woord er uit: de arbeidersklasse zou de macht in handen nemen!"

In Amsterdam had het Revolutionair Socialistisch Comité — waarin ik zitting had — een massavergadering belegd in

de Diamantbeurs. Daar sprak Wijnkoop, die er de nadruk op legde dat het niet zo gemakkelijk zou gaan: allereerst moest nog deze week het sein tot de grote massale staking komen. Massale strijd was vóór alles nodig, anders zou alles weer in ijdel gepraat verlopen. De daad moest bij het woord worden gevoegd, de algemene staking! Hier in ons land zowel als in Duitsland. Dan pas zou de Duitse revolutie het sein kunnen geven tot de opstand van het proletariaat, tot de Commune van Amsterdam, die in dit land de Federatieve Socialistische Republiek zou stichten!

De voorzitter der vergadering deelde mee, dat de burgemeester de demonstratie na afloop had verboden. Wat de vergadering wilde doen, lag bij de vergadering. Spr. ried de demonstratie af. Wijnkoop, het woord hernemend, sloot zich bij dit advies aan. Wij hebben nog geen wapens, zei hij. En we worden met wapenen bedreigd. Als de vergadering zou besluiten om in grote massa te demonstreren, dan gaan we mee. Maar zijn raad luidde: gaat nu naar huis, komt in grotere massa woensdag terug, dan zullen we weten wat ons te doen staat....

De door Wijnkoop aangekondigde vergadering op woensdagavond, wederom in de Diamantbeurs, was zo mogelijk nóg drukker bezocht. Hier sprak o.a. mevr. Roland Holst en er werd na afloop een demonstratie gehouden naar de Oranje-Nassaukazerne om te proberen de soldaten over te halen zich aan te sluiten. Maar de soldaten schoten op de betogers en er vielen slachtoffers.

De hele Troelstra-revolutie plofte als een zeepbel uit elkaar. Men kan de bijzonderheden van deze 'revolutie' nog het best beschreven vinden in de bekende 'documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen' door Igor Cornelissen, in het boek *De taaie rooie rakkers*. Van Ravesteyn, in zijn boek *De wording van het communisme in Nederland,* noemt het een lichtelijk komisch geval, dat terwijl de leider der SDAP zich 'kunstmatig opwond tot het geloof in een revolutionaire vloedgolf', hij, Van Ravesteyn, 'als voorzitter van het Revolutionair Socialistisch Comité in de grote havenstad, tevens Kamerlid, lid van de redactie van *De Tribune* en van het P.B. der S.D.P., niet alleen wist, dat er in Rotterdam niets 'broeide', maar zich ook dienovereenkomstig gedroeg'. En blijkbaar zinspelend op Troelstra's

latere verklaring, dat hij 'zich had vergist in de machtsverhoudingen', concludeert Van Ravesteyn: 'Het was iets als een grote 'comedy of errors'!'

Ik was intussen allerminst ontmoedigd. Bij wijze van spreken werkte ik dag en nacht aan de krant. Zelfs door mijn parlementsverslaggeverij verloor ik weinig tijd, ik bracht de nieuwste Duitse kranten mee naar Den Haag: *Die Rote Fahne* van Liebknecht en Luxemburg en *Die Bergische Arbeiterstimme*, zowel als verscheidene andere kranten in de Duitse industrie gebieden, als *Organ des Arbeiter und Soldatenrates*. Ook in ons land zou de oude orde zich niet kunnen handhaven als de revolutie in Midden Europa zich naar links zou ontwikkelen. En ik was het eens met Louis de Visser, die na zijn gevangenschap wegens opruiing in het voorjaar, nu onvermoeid door het land trok en in stampvolle zalen de vraag stelde: 'Wat denkt de minister-president wel, die meneer Ruijs de Beerenpantalon, dat hij met bordjes van verboden toegang aan de grens de stroom der revolutie zal kunnen keren?' En ik lachte schamper toen Wijnkoops aangevraagde interpellatie inzake de toelating in ons land van 'Wilhelm de laatste' niet werd toegestaan.

DE TOEKOMST VAN HET CHRISTENDOM

Waarde Noordenbos,

Bij je artikel *Een concilie in de twintigste eeuw* wil ik in de vorm van enkele vragen enkele kanttekeningen plaatsen.

Het christendom is in een crisissituatie geraakt, zeg je. Dat ben ik met je eens, al zullen we het over de oorzaken van deze crisissituatie nog wel niet zo gauw eens worden. Je wijst er op, dat het karakter van het christendom 'van de godsdienst te zijn van een uniek geopenbaarde waarheid' binnen de kerk meer en meer betwijfeld, buiten de kerk minder en minder verdragen en in de toekomstige confrontatie met de andere wereldgodsdiensten steeds meer een aanmatiging wordt. Je constateert een en ander, maar ik krijg de indruk, dat je deze feitelijkheden positief waardeert. Je vindt het zo wel goed. Nu gaat het mij niet om bepaalde formuleringen en dus sluit ik mij bij jouw formuleringen aan. Ik stel de vraag: meen je werkelijk, dat het christendom — ik spreek liever over de christelijke kerk — zijn geloof, dat de bijbel het getuigenis van een unieke Godsopenbaring in de geschiedenis is, moet prijs geven? Indien dat het geval is, waarin bestaat dan voor jou nog de betekenis van het christendom in de confrontatie met de andere wereldgodsdiensten? Indien Jezus voor mij niet de mens is, in wien God zich op unieke en onherhaalbare wijze heeft geopenbaard, is er voor mij geen enkele reden, waarom ik het christendom boven het boedhisme of hindoeïsme zou prefereren, is er integendeel voor mij alle reden om het boedhisme boven het christendom te stellen. Ik weet het: in het geloof in Jezus Christus als 'de weg, de waarheid en het leven' zit een pretentie, die velen als een aanmatiging beschouwen en moeten beschouwen. Maar wat blijft er van het christendom zonder deze pretentie over dan een religie, die met alle andere religies onder één noemer is te brengen, en een ethiek, die men tenslotte ook kan aanvaarden zonder christen te zijn?

De saecularisatie, zeg je, is doorgedrongen in alle gebieden

van menselijk denken en doen: 'Tot in de theologie, met het gevolg, dat de theologie steeds meer nadert tot anthropologie'.

Dat ontken ik niet, maar ik stel alleen de vraag, wat theologie, die tenslotte opgaat in anthropologie, nog met theologie te maken heeft.

Wat mij betreft, ik aanvaard de saecularisatie van de wereld zonder ressentiment, zij het ook zonder enthousiasme (is er tot nog toe veel reden tot enthousiasme?). Ik meen echter, dat de kerk, de saecularisatie der wereld aanvaardend, zelf kerk moet blijven en zich niet moet laten saeculariseren.

Wanneer ik mij voortbeweeg in de door jou aangegeven richting, zie ik niet in, waarom ik niet even goed lid van het Humanistisch Verbond zou kunnen zijn als lid van de Hervormde Kerk. Je zoekt, geloof ik, de betekenis van de christelijke kerk niet in haar geloof in Jezus Christus, maar in haar ethiek. Je spreekt met een zekere waardering over de christelijke erfenis, die in de westerse cultuur is opgenomen. Maar ik heb begrepen, dat volgens jou die christelijke erfenis alleen veilig is in de handen van de christelijke kerk, als deze haar dogma's – geheel achterhaald als ze blijken te zijn, als ze hen doorlicht met het licht waarover wij nu beschikken – prijsgeeft, haar theologie laat opgaan in anthropologie en haar geloof in God inruilt tegen het atheïsme, waarmee amerikaanse theologen, zoals je zegt, zo 'verrassend vrijmoedig' voor de dag komen (tussen haakjes: doen ze dat, zoals je zegt, inderdaad op het voetspoor van Bonhoeffer?).

Versta ik je goed? Is de christelijke erfenis, die in de westerse cultuur is opgenomen, alleen veilig in de handen van de christelijke kerk, als deze bereid is, zich voor het einde van deze eeuw te laten transformeren in zo iets als de vrijdenkersvereniging De Dageraad of – iets minder radicaal – het Humanistisch Verbond?

Ben ik uit de tijd, wanneer ik, gelovend in Jezus Christus als degene, in wien God zich op unieke wijze in de geschiedenis heeft geopenbaard en daarom lid van de christelijke kerk, alles op alles zet, om mijn geloof in God te belijden en niet verrassend vrijmoedig atheïst te worden, mijn theologie theologie te laten blijven en niet in anthropologie te

laten opgaan, de dogma's van de kerk te doorlichten (voluit kritisch), hetgeen iets anders is dan hen prijs te geven?

Zou Prof. Romein niet gelijk hebben, wanneer hij in *Bevrijdend Denken* (een door jou uitgegeven bundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van De Dageraad) zegt, dat de christelijke kerk, zich voortbewegend in de richting, die jij aanwijst, tot de ontdekking moet komen, dat haar godsdienst niet meer is dan een eigenwillige projectie van 's mensen diepst en hoogst verlangen op het scherm van de eeuwigheid?

Zeg mij eens heel openhartig: zijn jouw raadgevingen aan de christelijke kerk in wezen niet een 'verrassend vrijmoedig' voorstel aan de kerk, om zichzelf te likwideren? Want je zult me toch duidelijk moeten maken, wat het christendom en de kerk nog betekenen, als ze jouw wensen in vervulling doen gaan: geen theologie maar anthropologie, geen geloof in God maar atheïsme, geen dogmatiek maar alleen ethiek!

In de crisis, waarin de kerk zich bevindt, kan zij ondergaan. Zij kan die crisis ook te boven komen. Ik ontkom niet aan de indruk, dat ze naar jouw overtuiging er in zal ondergaan. Maar waarom span je je dan toch zo in, om haar te suggereren dat ze kan blijven voortbestaan door te verdwijnen?

Als met de wereld ook de kerk, het geloof en de theologie gesaeculariseerd worden, blijft alleen de wereld over, en zijn de kerk, het geloof en de theologie naar de haaien. Dat moet jij, die het stellig met Jan Romein eens bent, toch weten!

Aan de Dageraad heb ik nooit verzocht 'verrassend vrijmoedig' christelijke kerk te worden. Daarom begrijp ik niet, dat jij aan de christelijke kerk vraagt, zo iets als De Dageraad te worden. Is het ten onrechte, dat ik, om een uitdrukking van Menno ter Braak te gebruiken, in de omgang van vrijdenkers, humanisten en christenen met elkaar, aandring op zindelijkheid?

J. J. Buskes.

Waarde Buskes,

Je begint je kanttekeningen bij mijn artikel met het met mij eens te zijn dat het christendom in een crisissituatie is

geraakt. Het is altijd goed dat een discussie uitgaat van een punt waarover de discussianten het eens zijn. Je wilt verder je ook aansluiten bij een aantal feitelijkheden waarin die situatie tot uiting komt. 'Maar', schrijf je dan, 'ik krijg de indruk dat je deze feitelijkheden positief waardeert. Je vindt het zo wel goed.' Doet het er zo veel toe in deze discussie of ik ze positief waardeer? Ik meen iets te kunnen constateren en daarover gaat het dan. Vervolgens stel je me de vraag of ik werkelijk meen dat het christendom of beter, de christelijke kerk, haar geloof, dat de bijbel het getuigenis is van een unieke openbaring, prijs moet geven. Waarom zou ik dat aan de christelijke kerk moeten vragen? Ik denk er niet aan. Iets anders is dat het mijn stellige mening is dat de uniciteit van het christendom steeds minder overtuigend wordt en dat heeft iets of veel te maken met het proces van de secularisatie, die niet alleen de periferie van de christelijke kerk raakt, maar tot in haar theologie doordringt. Nu is de theologie een bijzondere soort 'wetenschap' die het geloof in de christelijke openbaring onderstelt: punt van uitgang bij alle theologische denkarbeid. Wanneer zij haar onderstellingen zelf tot vraagstukken, tot twistpunten maakt, twijfel wekt aan wat tot dusver als vast geloofsbezit gold, verliest zij haar theologisch karakter en nadert zij tot anthropologie. Jij vraagt wat zij dan nog met theologie te maken heeft. Niets, zullen we beide zeggen.

Maar zij wordt dan wel meer wetenschap, voeg ik eraan toe en deze laat nu eenmaal geen veronderstellingen toe die zo duidelijk uit een ander gebied van geestelijke werkzaamheid stammen. Jij wilt de secularisatie, waarvan ik de indruk heb dat je er niet zo erg mee ingenomen bent, in elk geval tot de wereld beperkt zien. Maar de kerk moet kerk blijven en zich niet laten seculariseren. Hier hebben we duidelijk een scheidslijn tussen ons. Voor jou is er de wereld én de kerk of meer in jou geest misschien: de kerk én de wereld. Dit dualisme ken ik niet en daarom zie ik het proces der secularisatie – want ik beschouw het als een onomkeerbaar historisch proces – niet halt houden voor de kerk.

Je schrijft dat wanneer je je zou voortbewegen in de door mij aangegeven richting, je evengoed lid van het Humanistisch Verbond zou kunnen zijn als van de Hervormde Kerk. Nee, natuurlijk niet, want dan zou de Hervormde Kerk geen

kerk meer zijn en het Humanistisch Verbond zijn voornaamste reden van bestaan verloren hebben.

Je bent voor mijn gevoel wat onduidelijk als je schrijft dat ik de betekenis van de christelijke kerk niet zie in haar geloof in Jezus Christus, maar in haar ethiek. Ik zie niet zozeer de *betekenis* van de christelijke kerk in haar geloof, maar daarin wel de *zin* en het *wezen* van de kerk. Een kerk concentreert zich op haar geloof met zijn aanspraken van waarheid en weg tot heil. Wie dit geloof heeft denkt niet aan het einde, aan de opheffing van de kerk. Ze is nu eenmaal de bevestiging en het orgaan van de openbaring en de veranderingen in de wereld tasten haar wezen niet aan, al zouden er maar een handjevol gelovigen zijn.

Als ik spreek van een christelijke erfenis, dan omvat deze wel voor een groot deel de ethiek, maar zeer ruim gezien, een gezindheid die niet onafscheidelijk met het geloof verbonden hoeft te zijn, getuige de kerkgeschiedenis. Men vindt die gezindheid vaak meer bij hen die niet sterk in de leer, niet leerstellig, maar tolerant tegen de 'stiefkinderen' van de kerk of zelf stiefkinderen, vaak randfiguren waren. Zij hebben veel gedaan voor het behoud van wat ik de christelijke erfenis noem. En dan ligt ook hier voor mij de betekenis van de christelijke kerk. Ik kan mij best voorstellen dat zij voor en na al haar dogma's, leerstellingen en geloofsartikelen overboord zal moeten zetten. Misschien heft ze zich daarmee op. Het is ook best mogelijk dat het christelijk geloof blijft als een werkelijke kerk, een verzameling van 'geroepenen', zonder maatschappelijke en staatkundige prerogatieven. Nee, de kerk hoeft zich volgens mij niet te transformeren in een vrijdenkers- of een humanistische vereniging, die er niet zouden zijn zonder hun tegenspeler, de machtige, onchristelijk heersende christelijke kerk.

Begrijp me goed, waarde Buskes, ik geef geen raadgevingen aan de christelijke kerk om zichzelf te liquideren. Zo dwaas en verwaten ben ik niet. Maar het zou kunnen zijn dat zij haar langste tijd gehad heeft, dat haar historische rol het einde nadert. Jij stelt zelf dat ze in de crisis waarin zij verkeert, kan ondergaan, zij kan die crisis ook te boven komen. Jij weet het blijkbaar niet. Waarom moet ik het weten? De „verrassende vrijmoedigheid" die je mij toedicht, breng je in een volkomen verkeerd verband ter sprake. Ik

heb deze woorden alleen gebruikt voor de Amerikaanse theologen in hun godloze theologie, waarbij – dat geef ik je toe – het woord theologie een absurde klank krijgt.

Wat je in de laatste twee alinea's schrijft is een kluwen van geladen misverstanden en dan wil je ook nog aandringen op zindelijk denken. Dat had Menno ter Braak eens moeten lezen!

O. Noordenbos.

Vietnam 1965

These are their inalienable rights:
to be bombed, gassed, massacred and
burnt,
their houses destroyed, their fields
spoilt for years
by the latest products of science
and technology.
Fatherless and motherless their
children,
parents with offspring lost, roving
all like ghosts through their own
land,
seeking refuge for the rain of bombs
from God's own country,
covered with uncared-for wounds.

The twentieth century is building
up its image:
a Jewish child just out of the
gas-chamber,
an Algerian peasant hanged and now
a mutilated and murdered young
Vietnamese,
who refused to give information
about his father,
vermin, all, to the übermensch,
who does his work in a clean way:
gas and napalm, bullets and chemicals
and the atom-bomb near at hand.
His wife and children will not be
troubled by the sight of blood,
he has nothing of it on his hands
and clothes,
he kills by the thousand because he
believes in efficiency.
He shall always be a likable chap,

guilt-feelings washed off his soul
by the psychiatrist and the priest.

The Pentagon has its Vernichtungslager
at long last.
It can do a bit of fieldwork and
prepare
for a really big show-down,
this is merely a somewhat bigger Spain,
a training field.
We need an elite not shocked by the
sight
of murdered human embryos rotting
in the rice fields.
We don't speak of ausradieren – we
develop our own vocabulary:
we bomb them back to the Stone Age,
them: the enemies of Christianity
and the American way of life;
'communists': illiterate peasants,
simple-minded widows, shabbily-dressed
children,
enemies of a liberty-loving land
to be killed like rats as in Auschwitz
and Warschau.
We'll show the world that we are able
pupils,
we are coming of age!

'Führer wir gehören Dir', we: the 44 %
of 1933
and additional percentages in the
years thereafter.
The New Leader in his Great Society
has already 62 %,
doesn't this prove his Great Wisdom?
You, so-called intellectual, who
pretends to know better,
we laugh at the number of your following,
listen to the voice of the people,

the C.I.A. will teach you, teams
are under way.

We may have failed to make clear
how we long for peace,
but patience: we contemplate the
bombing of China,
the war must come to an end.
We only need some time for preparation
to load the ships and the planes of
peace,
to forge the words and to select
the targets.

Mom wants a new t.v.-set, the motor-car
needs repairing
and the boy is big enough to have
his own now.
Wait a bit Mom and go on for some
time
in the munition-factory.
In a few weeks time – if God will
help us –
we can pay for these things.
Our brave soldiers and pilots – heroes
for God and country –
will have bombed another lot of
villages
and let us hope Hai-Phong and Hanoi.
We shall earn our cash and are sure of
good dividends at the end of the year.

Th. J. Hooning.

December, 1965.

MIJN ERVARING MET DE PROVO'S

Wie verstoren de orde in Amsterdam? De provo's, zegt de politie, de provo's, zegt de burgemeester, de provo's, zegt de minister van justitie, de provo's, zegt een aantal politieke

leiders, de provo's, zegt het overgrote deel van de pers. Als men het maar genoeg herhaalt gelooft iedereen het wel. En ordeverstoring is een ernstig feit, dat daarom dan ook strafbaar is gesteld.

Ik moet bekennen dat ik, hoewel Amsterdammer, de provo's nog nooit aan het werk had gezien. Maar dat is dan eindelijk toch gebeurd, zaterdagmiddag de 19e maart, toen er op het laatste stuk van de Prinsengracht — en laat ik daar nu wonen — een grote troep jongens en meisjes te wachten stond om te worden binnengelaten in de foto-tentoonstelling van de uitgeverij Polak en Van Gennep, een tentoonstelling van foto's van het optreden van de politie op 10 maart. Het waren jongens en meisjes van een leeftijd waarop men wat rumoerig pleegt te zijn wanneer men wat lang moet wachten. Ze waren dan ook wat rumoerig, maar niet hinderlijk, en de houding van de buurt tegenover deze bezoekers was uitgesproken welwillend. Ze brachten wat vertier op onze stille gracht, waar het vooral op zaterdag-dagmiddag en 's zondags zo rustig kan zijn als in een ouderwets dorp. Ik deed mijn zaterdagse boodschappen en moest een paar keer de rij passeren, wat ik ongehinderd kon doen; ik werd niet uitgescholden, niet geslagen of op een andere wijze gemolesteerd. Het zijn dus geen provo's, stelde ik bij mezelf vast. Maar nauwelijks had ik die conclusie getrokken, of daar kwamen ze aan, een aantal jongelui, in uniform nog wel, in een auto, op motorfietsen met zijspan, en zelfs te paard. Later kwam er nog een busje met sabels, die ze aan elkaar uitdeelden. In een minimum van tijd werd het een flinke vechtpartij en een complete chaos; er werd geranseld en getrapt en een van de slachtoffers moest met een ambulanceauto naar een ziekenhuis worden gebracht. Het optreden van de nieuw aangekomenen was in hoge mate provocerend, en ik begreep opeens waarom ze provo's worden genoemd. Zo, dacht ik, nu weet ik tenminste hoe provo's er uitzien. Eerlijk gezegd had ik ze me heel anders voorgesteld. 's Avonds kon je het allemaal op de televisie zien. Ik begrijp alleen niet waarom onze burgemeester zo slap optreedt tegen deze provo's.

P. J. Meertens.

WOLKERS SCHRIJFT DE SCHAAMTE VAN ZICH AF

Jan Wolkers publiceerde zopas zijn verzamelde werken. Dat is niet gebruikelijk. Gewoonlijk gaat het initiatief hiertoe uit van een bij de pinken zijnde uitgever. Laten wij correct zijn en meteen bekennen dat de betiteling 'verzamelde werken' enigszins overdreven is.

En toch heeft deze omschrijving ons bij het lezen van *Terug naar Oegstgeest* steeds door het hoofd gespeeld. In deze 252 blz. tellende 'roman' vinden we inderdaad alle elementen weer die Wolkers' zes vorige werken stoffeerden: de fanatiek godsdienstige vader, de sloor van een moeder, de vuile manieren van Jantje en zijn speelkameraadjes, enz.

Jan Wolkers kàn schrijven, daar helpt geen moedertjelief aan, om het eens met dat gevleugelde woord van Mulisch te zeggen. Het is zo. Maar de schrijver heeft zich, na zijn debuut in 1961, nog steeds niet kunnen loswerken van zijn jeugdverleden, waarin vooral de vader-zoon-verhouding een grote rol speelde Misschien heeft Wolkers in de voorbije vijf jaar wel een evolutie meegemaakt, dat zou normaal wezen, en heeft hij de bedenking geopperd dat alles nu nogmaals met de vernieuwde bril moest beschreven worden. Daar zou iets voor te zeggen zijn, moest het niet zijn dat dan elke schrijver eentonig zou kunnen doorgaan met het herhalen van een en dezelfde roman, steeds herschreven naargelang de evolutie van zijn persoonlijkheid.

We kunnen erbij dat mensen die 'Oegstgeest'-Wolkers voor het eerst lezen, zeggen dat het een prachtroman is. Dat is het ook. Wolkers' inzicht is kennelijk rijper geworden, de diepgang is met een paar voet toegenomen, maar tegenover al het vorige *(Serpentina's petticoat, Kort Amerikaans, Een roos van vlees, De hond met de blauwe tong)* brengt het toch niet voldoende nieuwigheden om releverend te zijn. Dit is ons inziens in elk geval een groot gebrek.

Toen ik in 1960, Wolkers was toen nog een ongekende naam, er was trouwens nog niets van hem in boekvorm verschenen en ook andere publicaties waren zeer schaars, een verhaal van deze schrijver plaatste in het 4e en meteen laatste nummer van het door een Vlaamse en Nederlandse redactie beheerde tijdschrift *Hoos*, waarvan ik toentertijd (in nummer 4 althans) enige Vlaamse redacteur was, besefte ik een rasschrijver ontmoet te hebben.

Ook in dat verhaal, *De Ontmaskering*, later gebundeld in *Gesponnen Suiker*, speelde het godsdienstig fanatisme, het bijgeloof en het lugubere steeds een grote rol. Deze ingrediënten zijn Wolkers bijgebleven, tot in den treure zouden we kunnen zeggen. En dat is spijtig vooral waar het een schrijver betreft van het formaat Wolkers. Want dat hij kàn schrijven, dat ervaren we op elke bladzijde meermaals. Zijn beschrijvingen, vooral van toevallige personages zijn raak, scherp getekend, maar nog net geen karikaturen.

Het gaat Wolkers vooral om ontmoetingen, uit deze ontmoetingen ontstaat een verhaal dat in feite geen verhaal is in de echte betekenis van het woord, de doorlopende lijn erin wordt zodanig versneden en verkapt door allerlei zijwaartse sprongetjes dat zij op de duur niet meer te bespeuren valt. Alhoewel opbouw dus een tweederangsrol speelt kunnen we toch van enige constructie spreken in *Terug naar Oegstgeest*. Het boek vervalt in twee grote delen waarvan de kleine hoofdstukjes zich beurtelings afwisselen, heden en verleden worden op deze wijze verstrengeld, overkoepelen elkaar, vullen elkaar aan.

Wolkers keert als successchrijver terug naar zijn geboortedorp Oegstgeest, bezoekt zijn ouders, het huis waarin hij als kind gewoond heeft, herkent hier en daar in een bejaard figuurtje een vroegere kennis. De herinnering komt op gang met horten en stoten, wordt weer afgebroken. Dat verleden hoe bejaard en zwak ook blijft hem verwijten maken. Zijn ouders schudden de vinger om bepaalde uitlatingen in zijn vroegere boeken. Zij voelen zich enigszins vernederd. Ook Wolkers voelt vernedering. Deze vernedering is een van zijn grote uitgangspunten. Ik zou zeggen dat Wolkers, gewild of niet, de indruk wekt te schrijven omdat hij op de teen werd getrapt. Men zou het nog anders kunnen zeggen: Wolkers schrijft de schaamte van zich af. Dat hij dit zo lang blijft doen moet er op wijzen dat die schaamte wel uitermate diep geworteld zit.

Marc Andries

Terug naar Oegstgeest,
Jan Wolkers, Uitgeverij J. M. Meulenhoff, Amsterdam '65.

GUENTER LEWY, DE ROOMS KATHOLIEKE KERK EN NAZI-DUITSLAND

Paus Pius XII heeft in 1954 in een toespraak, gehouden ter gelegenheid van de ceremoniën ter ere van de Heilige

Maagd, eens uiteengezet dat het onjuist is te menen dat de macht van de bisschoppen (de paus van Rome niet uitgesloten) zich strikt moet beperken tot hun taak als herders van de hun toevertrouwde kudde en dat de kerk zich moet houden buiten alles wat het leven betreft zoals het werkelijk wordt geleefd. Deze mening, zegt de paus is een dwaling. Alle aspecten van het leven van de mens die met de morele orde te maken hebben zijn van belang voor het geweten en de zaligmaking van de mens en vallen daarom onder het gezag en de zorg van de kerk. Voorbeelden hiervan zijn o.a. de doelstellingen en de grenzen van het wereldlijk gezag; de betrekkingen tussen de enkeling en de maatschappij, de zogenaamde totalitaire staat, op welke beginselen deze ook is gegrondvest; de oorlog, de zedelijke beginselen ervan, of hij geoorloofd is of niet en of een gewetensvol mens er wel of niet aan mag meedoen; de zedelijke banden die de verschillende volken verenigen en beheersen. De kerk moet deze opdracht 'in de voorste linies, te midden van de strijd tussen waarheid en leugen, deugd en ondeugd vervullen'.

Heeft de kerk deze hoge doeleinden vervuld in haar geschiedenis tot op heden? De Zwitserse theoloog Hans Küng heeft hierover opgemerkt dat de kerk, omdat zij van de mensen is, altijd in de verleiding is het zich in de wereld gemakkelijk te maken, haar wereldlijke successen te beschouwen als de komst van het Koninkrijk Gods en er alleen op uit is zich veilig te stellen, machtig te worden en vrij te blijven van tegenstand en vervolging.

Van de woorden van Pius XII kan men zeggen dat de kerk deze niet heeft waar gemaakt. Van die van Küng moet men zeggen dat zij juist zijn. Geen afdoender demonstratie hiervan dan de houding van de kerk tegenover het nazisme. Hitler wist dat de katholieke kerk hem geen strobreed in de weg zou leggen, 'Bei ihrem bewährten Profitgeist und Wohlleben werden wie sie schon zu fassen bekommen' heeft hij eens tot Rauschning gezegd, die gesprekken met Hitler uit de tijd toen hij zich nog niet van het nazisme had afgekeerd heeft opgetekend. 'De kerk', zegt Lewy, 'bestreed nooit de legitimiteit van het nazi-regiem . . . Terwijl duizenden anti-nazi's in de concentratiekampen werden doodgeranseld, sprak de kerk van steun aan de zedelijke vernieuwing die de regering van Hitler tot stand had gebracht'.

De 'voorste linies' waar Paulus in 1954 over sprak, waren die van hen die de leugen verdedigden en het kwaad mee bedreven als ze het al niet verzwegen. Er waren katholieken die niet konden zwijgen en zich tegen het kwaad verzetten. Maar zij waren weinigen, moesten wel weinigen zijn, omdat de gehoorzaamheid van Duitse katholieken aan welk gezag ook, zo groot is. Onderzoekingen hebben vastgesteld dat slechts zeven katholieken dienst hebben geweigerd, waarvan er zes zijn gefusilleerd en de zevende bleef leven doordat hij krankzinnig werd verklaard. Enkele geestelijken als Alfred Delp, Hermann Wehrle en Bernard Lichtenberg (de enige kerkelijke figuur van wie bekend is dat hij geprotesteerd heeft tegen de gruwelen in de kampen. Hij zond in 1935 Göring een verslag over het concentratiekamp Esterwege) mogen hier als verzetsstrijders genoemd worden.

Ook het antisemitisme vond in de katholieke kerk bescherming. Vanaf dat Hitler aan het bewind kwam spraken de Duitse bisschoppen zich uit voor 'de natuurlijke waarden en de zuiverheid van het ras'. Lewy haalt tal van voorbeelden aan van antisemitische uitingen van schrijvers in katholieke bladen, meestal van geestelijken. Alleen voor katholieke niet-ariërs wilde de kerk wel eens iets doen. Maar de bisschopen zwegen, toen in en na de 'Kristalnacht' de synagogen brandden en razzia's op joden plaats vonden. Het is een ontstellend boek, deze dokumentaire over een morele corruptie zonder weerga.

Dit boek laat ook niet na de vraag te stellen of, nu in de katholieke kerk sinds het optreden van Johannes XXIII de kerk zozeer in beroering is gekomen en de eigen menselijke verantwoordelijkheid, 's mensen mondigheid in plaats van kerkelijke gehoorzaamheid als eerste christenplicht wordt gesteld, dit ook in de massa van het katholieke, en dan vooral in Duitsland doorgedrongen is. Na wat Carl Amery over de kapitulatie van het Duits katholicisme heeft geschreven zijn wij hier allerminst gerust op. Het kwaad zit erg diep, het is de mentaliteit van een hele sociale groep, het kleinburgerlijke milieu-katholicisme, zo geborneerd, conformistisch en fatsoensgelovig, zo onderdanig aan elke overheid, zo bekrompen nationalistisch dat men hier weinig van kan verwachten. De clerus, die tijdens de nazitijd bijna zonder uitzondering gekapituleerd heeft voor Hitler, zou dan

ook geheel veranderd moeten zijn en alles wijst erop dat hier net zo weinig grondig is gedenazificeerd als onder de hogere militairen van diezelfde tijd. En de CDU is de politieke exponent van deze mentaliteit. Nog in 1960, vertelt Lewy, herdacht men in het Beierse dorpje Deggendorf de wonderbare verschijning van een 'lief, klein kindje' uit een geconsecreerde hostie, dat in 1337 door joden van de stad was gestolen en 'gefolterd'. De kerkelijke autoriteiten werden door een uitvoerig memorandum van een katholieke priester van de historische falsificatie op de hoogte gesteld, maar zonder enig succes, dat pas kwam toen *Der Spiegel* de zaak openbaar maakte. Zo iets 'spreekt boekdelen'. Dit verontrustend boek zou op z'n minst verplichte lectuur moeten zijn voor alle Duitse geestelijke en wereldlijke leiding gevende katholieken. *O. N.*

Guenter Lewy, **De Rooms Katholieke Kerk en Nazi-Duitsland**, Polak & van Gennep, Amsterdam 1965. (*f* 11,50).

MET HET OOG OP HET VATICAAN

Wie van het jongste verleden van de katholieke kerk een bijzonder menselijke en letterlijk beeldende impressie wil lezen en bekijken, kan terecht bij de in Amerika wonende schrijver en tekenaar Frederick Franck, een geboren Maastrichtenaar. Geen katholiek, maar hij heeft zijn jeugd in een katholieke streek doorgebracht. Zuid-Limburg is niet slechts katholiek, het is ook een grensgebied, waar Nederland, Duitsland en België samenkomen en de hier gesproken taal gevormd is uit op school geleerd Nederlands, het naburige Duits, het dichtbije Luikse Waals en het Vlaams dat ook in de buurt gesproken wordt. Dat besef op grenzen geboren te zijn gaf hem niet alleen linguistische voordelen, maar wekte ook het bewustzijn van zowel de bijkomstigheid als de belangrijkheid van grenzen. Vooral tijdens de oorlog.

Ook in het religieuze bezat hij de mentaliteit van een grensbewoner. 'Met vele van mijn tijdgenoten koesterde ik een diep wantrouwen tegen alle georganiseerde godsdiensten, die instellingen die voortdurend leuteren over God, ons aller vader, en intussen in zijn naam vijandigheid, ver-

achting en haat ingeven tegen allen die buiten het eigen kringetje leven".

Een oude jeugdliefde voor de rooms-katholieke kerk raakte hij nooit geheel kwijt, hoezeer ze ook gefrustreerd werd door het concordaat met Hitler, door het zwijgen van de Duitse bisschoppen die berustten in de miljoenenmoord op de joden, door de zegenende handen van Italiaanse kardinalen over bommenwerpers die Ethiopische dorpen gingen wegvagen en door de Spaanse clerus die trouw zwoer aan de Falange en de dictator.

Deze Frederick Franck liep op 12 oktober 1962 op de New Yorkse Fifth Avenue. De zonnige dag werd overschaduwd door sombere voortekens. Het was de tijd van de Cubaanse crisis, Peking beschuldigde India van grensschendingen, tussen Tsjombe van Katanga en de centrale Kongolese regering laaide de strijd weer op. Toen las hij in The New York Times de openingsrede van paus Johannes XXIII. Hier hoorde hij een menselijke stem die oude woorden plotseling nieuw maakten. Hij liep een telefooncel binnen en zei tegen zijn uitgever dat hij zijn afspraak afzegde, want hij moest weg, naar Rome.

Het resultaat is een fascinerend boek. In Rome kende hij niemand van enig belang, maar een aangetrouwd familielid van zijn vrouw, bisschop in Indonesië geworden, hielp hem over de eerste moeilijkheden heen. Hij kreeg introducties, kon conciliefiguren tekenen en ten slotte ook het concilie bijwonen. Men leest in dit boek weinig over de aan de orde gestelde thema's, maar waar het om ging ontgaat hem niet en hij leert de mensen kennen, juist door de scherpe blik waarmee hij de verschillende gezichten of tronies – al naar hun open, betrouwbare of gesloten, achterdochtige en sluwe oogopslag – beter in zich opneemt en tracht te doorgronden. Van de eerste keer dat hij Johannes XXIII zag, schrijft hij: 'Mijn hand weigerde te tekenen, ik kon hem alleen maar in mij opnemen, deze man met zijn zware lichaam en zijn boerengezicht, die slechts één andere keus had dan een dikke vrolijke grootvader te worden: subliem te zijn'. Toen hij de paus de volgende dag kon tekenen, had hij een doodzieke man voor zich, die wist dat de dood nabij was.

Bij de opening van de derde zitting 'zag' en tekende hij Paulus VI: 'Ik zag een uitermate ernstige man, bijzonder gecompliceerd, die gebukt ging onder een uitzonderlijke intelligentie, beschouwelijk ingesteld en voorzichtig, cerebraal maar gevoelig en niet harteloos.... De man op de sedia gestatoria had drie decenniën lang op het hoogste niveau deel uitgemaakt van de complete machinerie die de Vaticaanse diplomatie is. Hij kon haar subtiliteit, noch haar meedogenloosheid onderschatten.... Hij was zich pijnlijk bewust van de kloof tussen de theologische taal en die van de gewone mens in de twintigste eeuw.... Paus Johannes had zich in zijn grappen — die eigenlijk parabels waren — ervan losgemaakt. Paus Paulus kon dat niet'. Franck ziet hem als 'innerlijk verdeeld door twijfels en angsten (zijn dwalende ogen verraden hem).... De man die ik zag was heel erg Paulus VI, niet de opvolger van Johannes XXIII, geen teken, geen profeet, geen boddhisatva die zijn zegeningen rondstrooit, maar een worstelende, angstige man, een expert, een diplomaat die geobsedeerd wordt, wellicht tegen zijn natuur in, door zijn plicht oud en nieuw te verzoenen.... de profetie met de bureaucratie, de yogi's met de volkscommissarissen.... Zou Paulus en niet Johannes de overgangspaus blijken te zijn.... of de paus van de gemiste kans? De man die het intellect overschatte — een product zoveel goedkoper dan het hart — en in zijn pogingen niemand te vervreemden, iedereen vervreemdde?'

Voor het waakzaam en geoefend oog van de tekenaar konden maar weinigen schuil gaan achter het voorgeschoven professionele mombakkes. Daarom is dit boek met zijn tachtig tekeningen werkelijk een document van een gebeurtenis die, of men de katholieke kerk nu lief heeft of hatelijk en gevaarlijk vindt, in de geschiedenis van misschien wel de invloedrijkste instelling die de westerse wereld sinds de ondergang van het Romeinse rijk heeft gekend, een beslissend keerpunt betekent. Het concilie is door paus Johannes bedoeld als een aggiornamento, als een aanpassing aan een wereld waarvan de kerk zich steeds meer vervreemdde en die ook de kerk steeds meer gaat zien als een rudiment van een ongeloofbaar verleden. Het ergste is volgens mij in de geschiedenis van de kerk dat het bijna steeds randfiguren

waren, om hun geloof vervolgden, uitgeworpenen, ketters, die het enig waardevolle, dat men zou kunnen omschrijven als christelijke gezindheid telkens hebben gered, als de 'toevertrouwde geloofsschat' het depositum fidei in al haar dodelijke geslotenheid als enig heil voor de beminde gelovigen werd gesteld. Ik kan mij voorstellen dat Frederick Franck plotseling naar Rome vloog als naar een oude liefde, naar de paus die zijn kerk een rekening heeft gepresenteerd die zij zal moeten betalen of – zich failliet verklaren.

O. N.

Frederick Franck. **Met het oog op het Vaticaan,** het concilie gezien door een buitenstaander **(Outsider in the Vatican),** Amboboeken, Utrecht 1965.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Mevrouw J. Bouwmeester-Fortuin, geboren in 1936, woont in Antwerpen, studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde korte artikelen in *De Groene* en *Vrij Nederland.*

Th. J. Hooning, geboren in 1928, leraar te Enschede; studeerde aan de faculteit der politieke en sociale wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde in *Socialisme en Democratie* en *Tirade.* Bereidt een proefschrift voor over George Orwell.

ONTVANGEN BOEKEN

Simone de Beauvoir, *De tweede sekse, I Feiten en mythen,* Bijleveld, Utrecht 1965 (*f* 12,90).

Bibeb, *Bibeb & Vips,* Polak & van Gennep, A'dam 1965 (*f* 6,50).

R. Boltendal, *Boekmakers — Portretten van uitgevers.* Moussault, Amsterdam 1965 (*f* 7,90).

Marc. Braet, *Afscheid nemen* (gedichten), Pegasus/Marnix, Amsterdam/Gent 1965 (Bfr. 50,—).

Renée Curias-Pasture, *Begrensde hartstocht* (gedichten), Vita, Postbus 43, Oudenaarde (België) 1966.

Dr. W. F. Duisenberg, *Economische gevolgen van ontwapening,* in de reeks Polemologische studiën, Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1965 (*f* 17,50).

Herbert Frank, *Niet bang voor het nieuwe — Honderdjarig gevecht voor moderne kunst,* vertaling: Margaretha Ferguson, Lemniscaat, Rotterdam 1966 (*f* 14,50).

Margaret Knight, *Van Boeddha tot Sartre — Vijfentwintig eeuwen humanistische getuigenis,* voor Nederland bewerkt en ingeleid door Drs. H. van Praag, Moussault, A'dam 1965 (*f* 9,50).

Emmanuel Levinas, *Totaliteit en het oneindige — Essay over de exterioriteit,* vertaling Dr. J. M. Tillema-de Vries, Lemniscaat, Rotterdam 1966 (*f* 14,50).

Rudolph M. Loewenstein, *Christenen en Joden — Psychologie van het antisemitisme,* vertaling Clément Hengst, Atheneum Paperbacks, Polak & van Gennep, Amsterdam 1965 (*f* 8,50).

Steven Membrecht, *Het tweede besluit,* Contact, Amsterdam 1966 (*f* 6,50).

Opstand en revolutie (B. V. A. Röling, F. C. Spits, P. Geyl en anderen) in de reeks Polemologische studiën, Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1965 (*f* 10,—).

Fem Rutke, *De nesthond,* Desclée de Brouwer, Brugge/Utrecht 1965.

Nico Scheepmaker, *Hollands kwartier,* N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam 1966 (*f* 6,50).

Julien Vangansbeke, *In woorden ontwaken* (gedichten), Vita, Oudenaarde (België) 1966.

S. Vestdijk, *De leugen is onze moeder en andere essays,* Bert Bakker/Daamen N.V., Den Haag 1965 (*f* 12,50).

Drs. W. Zweers, *Kunst en communicatie,* Dr. E. Boekmanstichting, Publikatie No. 1, Bijleveld, Utrecht 1965 (*f* 4,90).

E. M. Querido/J. B. Wolters, Amsterdam/Groningen, in de reeks *Kort en goed:* o.a. Multatuli, *Schrijven in tussenzinnen,* Menno ter Braak, *Het verraad der vlaggen,* J. Slauerhoff, *Het eind van het lied* (*f* 1,50 per deel).

INHOUD

Johanna Fortuin: Wetten en gewetens – over abortus provocatus 197

Th. Van Tijn: Bestuurders of politici? . . . 208

W. F. Wertheim: Maatschappelijke evolutie . 216

G. J. M. van het Reve: Romantiek der rode revolutie II 234

Kritiek en verweer: De toekomst van het christendom 250

Kort bestek: Vietnam 1965 256

Mijn ervaring met de provo's . . 258

Ex libris: Wolkers schrijft de schaamte van zich af 260

Guenter Lewy, de Rooms Katholieke kerk en Nazi-Duitsland 262

Met het oog op het Vaticaan . . 265

Medewerkers aan dit nummer 267

Ontvangen boeken 268

VOLGENDE AFLEVERING

De aflevering voor de maanden april–mei is dunner in verband met de grote omvang van de volgende aflevering van *De Nieuwe Stem,* die zal bestaan uit een speciale aflevering voor de maanden juni–juli, gewijd aan China. Aan dit nummer werken mee: *B. Burton, B. Carlier, A. L. Constandse, R. Dekkers, D. W. Fokkema, B. Landheer, W. F. Wertheim, E. Zürcher* en anderen. Deze aflevering zal verschijnen in de eerste helft van juni.

Bij onze uitgeverij is zo juist verschenen:

Henriëtte Mooy:

GISTEREN LEEFT

De bekende publiciste Henriëtte Mooy heeft, op even aantrekkelijke als scherpzinnige wijze, in dit boek haar persoonlijke herinneringen gepubliceerd aan tal van figuren die, in het Nederlandse kunstleven in het algemeen en voor het merendeel in de literatuur in het bijzonder, een vooraanstaande rol hebben gespeeld.

Deze 'schetsen, brieven, krabbels, aantekeningen' (zoals de ondertitel luidt) zijn namelijk achtereenvolgens gewijd aan Lodewijk van Deyssel, Alphons Diepenbrock, dr. P. C. Boutens, dr. A. H. de Hartog, Hein Boeken, Frans Erens, dr. G. Kalff jr., Dirk Schäfer, Isaac Israëls, prof. dr. B. Faddegon.

Henriëtte Mooy's boek, dat met soms zeldzame foto's en facsimilé's is verlucht, vormt door het persoonlijk karakter ervan en door de grote eruditie die eruit spreekt een welkome bijdrage tot de kennis van het cultureel-artistiek klimaat in de eerste decennia van deze eeuw.

'Gisteren leeft' verschijnt als paperback, met een levendig omslag in twee kleuren. De omvang is 112 pagina's en de prijs *f* 4,90.

Te bestellen bij de boekhandel of bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.,
DRACHTEN